

ΤΟ ΦΕΡΟΝ ΤΗΝ ΕΠΩΝΥΜΙΑΝ ΤΟΚΛΟΥ ΙΜΠΡΑΧΗΜ ΝΤΕΝΤΕ ΜΕΣΤΖΗΝΤΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΚΤΗΡΙΟΝ

Συνεχίζοντες τὴν προσπάθειαν ἡμῶν ὅπως συμβάλωμεν εἰς τὴν μελέτην τῶν βυζαντινῶν ἐκείνων μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὰ ὁποῖα διὰ τοὺς ἐκτεθέν-
τας εἰς ἄλλην ἡμῶν ἐργασίαν λόγους¹ δὲν ἔτυχον τῆς δεούσης προσοχῆς ἀπὸ μέρους
τῶν περὶ τὰ περιώνυμα μνημεῖα τῆς πόλεως ἀσχοληθέντων ἐρευνητῶν, ἐπελήφθημεν
τῆς ἐξετάσεως ἐνὸς ἀκόμη ἐξ αὐτῶν, τοῦ εἰς τὴν περιοχὴν Ἀἰβὰν Σαράϊ τῆς σημερινῆς
πόλεως εὐρισκομένου καὶ γνωστοῦ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Τοκλὸν Ἰμπραχίμ Ντεντέ
Μεστζηντί»².

Τοῦ βυζαντινοῦ τούτου κτηρίου, οὗτινος ἀγνοεῖται ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία διασώ-
ζεται δὲ σήμερον μόνον ὁ νότιος τοῖχος — καὶ οὗτος οὐχὶ καθ' ὅλον τὸ ὕψος αὐτοῦ —,
ἡ θέσις, ἐν σχέσει πρὸς τὴν παλαιὰν πόλιν, εὐρίσκεται εἰς τὴν πρὸς τὸν Κεράτιον κόλπον
ἄκρην τῆς περιοχῆς τῶν Βλαχερνῶν καὶ ὀπισθεν ἀκριβῶς τοῦ πρὸς τὴν θάλασσαν τεί-
χους τοῦ Ἡρακλείου (εἰκ. 1).

Τὰ σωζόμενα ἐλάχιστα ὑπολείμματα τοῦ μνημείου — καὶ εἰς τὴν εὐρίσκονται σήμε-
ρον κατάστασιν — θὰ ἦσαν, ἀναμφιβόλως, ὅλως ἀνεπαρκῆ πρὸς διαφώτισιν τῶν εἰς
τὸ μνημεῖον ἀφορώντων ζητημάτων, ἐὰν δὲν εἴχομεν προβῇ εἰς καταμέτρησιν καὶ ἀπο-
τύπωσιν αὐτῶν κατὰ τὸ ἔτος 1954, ὅτε καὶ διετηροῦντο ἀκόμη ἐπ' αὐτῶν ἱκανὰ χαρα-
κτηριστικὰ στοιχεῖα.

Τὰ οὕτως περιωθέντα ὑφ' ἡμῶν ὡς ἄνω στοιχεῖα ἔχοντες ὑπ' ὄψει καὶ στηριζό-
μενοι ἐπὶ φωτογραφικῶν καὶ ἄλλων τινῶν δεδομένων³ τῶν κατὰ καιροὺς ἐπισκε-
φθέντων τὸ μνημεῖον θὰ ἐπιχειρήσωμεν ἐν τῇ ἀνὰ χεῖρας μελέτῃ α) ἀποκατάστασιν
τῆς ἀρχικῆς τοῦ μνημείου μορφῆς, β) κατασκευαστικὴν, τυπολογικὴν καὶ μορφολογικὴν
ἀνάλυσιν αὐτοῦ, πρὸς καθορισμὸν τῆς χρονολογίας ἰδρύσεως αὐτοῦ καὶ γ) τὴν διὰ ταύ-
της, κατὰ τὸ δυνατόν, ὁρθὴν αὐτοῦ ταύτισιν.

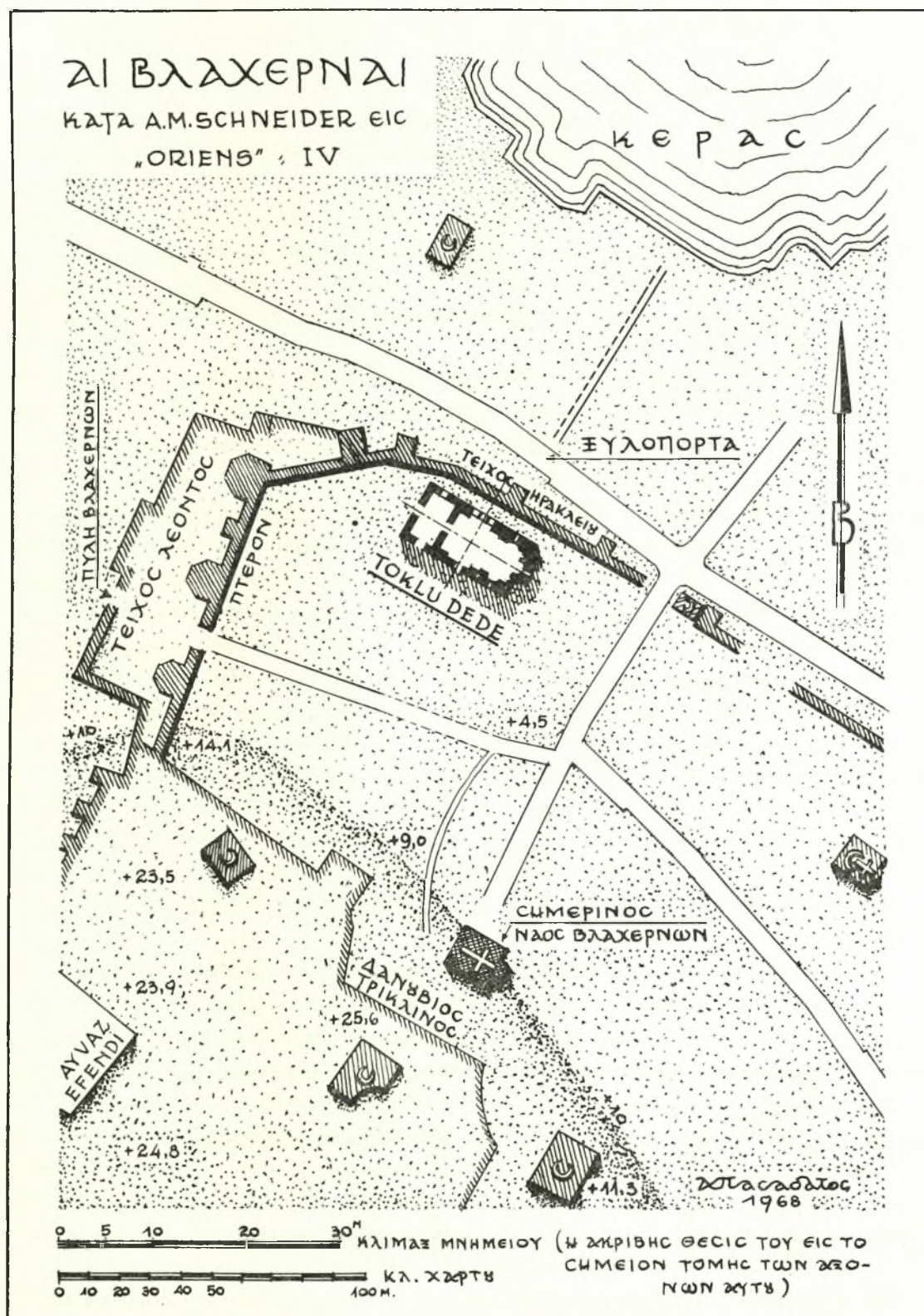
¹ Α. ΠΑΣΑΛΑΙΟΣ, Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων
τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀγνώστου ὀνομασίας, Ἀθῆ-
ναι 1965, Πρόλογος.

² Ἡ ἐπὶ λέξει μετάφρασις τῆς τουρκικῆς ταύτης
ὀνομασίας εἶναι «Συνοικιακὸν τέμενος τοῦ γέροντος
Τοκλὸν Ἰμπραχίμ».

³ Ταῦτα εἶναι: α) Ἰχνογράφημα δημοσιευθὲν ὑπὸ
τοῦ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΣΠΑΤΗ εἰς τὸ κατὰ τὸ ἔτος 1877
ἐκδοθὲν ἔργον αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον Βυζαντιναὶ
μελέται.

β) Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ μνημείου, εἰς μικρὰν κλί-
μακα, ὡς καὶ δύο φωτογραφίαι, ἅπαντα δημοσιευ-
θέντα εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Α. VAN MILLINGEN, κατὰ τὸ
ἔτος 1912, ἐκδοθὲν ἔργον αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον
Byzantine Churches in Constantinople.

γ) Δύο φωτογραφίαι δημοσιευθεῖσαι κατὰ τὸ ἔτος
1936 ὑπὸ τοῦ Α. M. SCHNEIDER, εἰς τὸ ἔργον αὐ-
τοῦ Byzanz: Vorarbeiten zur Topographie und
Archäologie der Stadt.

Είχ. 1.

Α. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

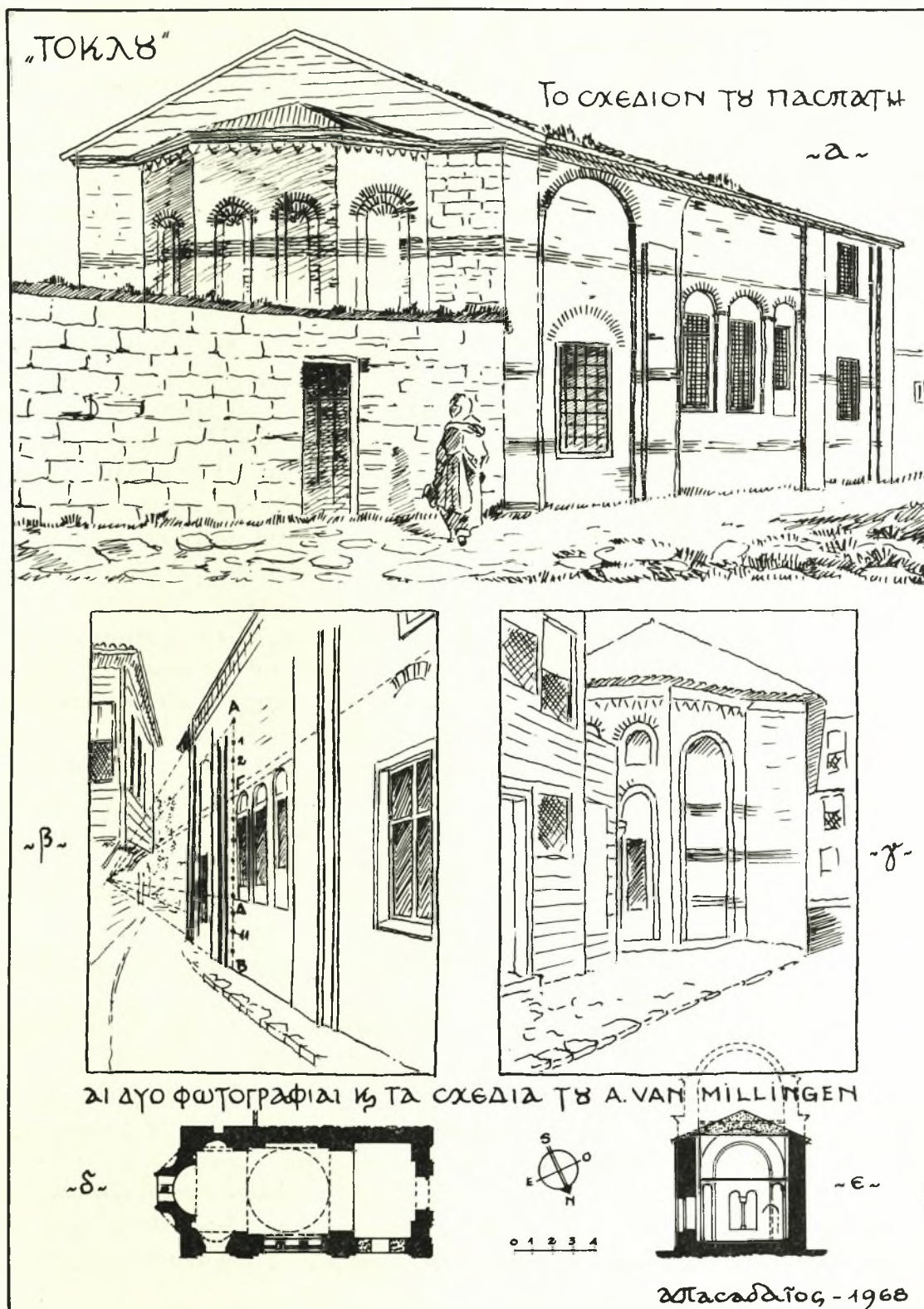
Εἰς τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Πασπάτη ἰχνογράφημα (εἰκ. 2, α) τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον παρίσταται προοπτικῶς ὡς ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον, καλυπτόμενον ὑπὸ ἀμφικλινούσας στέγης. Ἐκ τῆς θέσεως, ἐκ τῆς ὁποίας ἀπεικονίσθη τὸ κτήριον, ἦσαν ὁραταὶ μία τῶν στενῶν ἐδρῶν τοῦ παραλληλεπιπέδου, ἣτις φέρει τρίπλευρον πρισματικὴν ἀψίδα, καὶ μία τῶν μακρῶν ἐδρῶν αὐτοῦ, ἡ ὁποία χωρίζεται διὰ τεσσάρων παραστάδων εἰς τρία τμήματα. Ἐκ τῶν παραστάδων τούτων αἱ δύο εὐρίσκονται εἰς τὰ ἄκρα τῆς ἐδρας, ἐνῶ αἱ δύο ἄλλαι μεταξὺ αὐτῶν. Τὸ μεσαῖον ἐκ τῶν τριῶν τμημάτων, εἰς ᾧ χωρίζεται διὰ τῶν παραστάδων τούτων ὁ τοῖχος, εἶναι πλατύτερον τῶν δύο ἀκραίων.

Ἡ ἀψίς, ὁρατὴ μόνον κατὰ τὸ ἀνώτερον ἥμισυ αὐτῆς, διότι τὸ κατώτερον καλύπτεται ὑπὸ μανδροτοίχου συνεχίζοντος τὸ ἐπίπεδον τῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ κτηρίου, φέρει εἰς μὲν τὴν μεσαίαν αὐτῆς ἐδραν δύο τοξωτάς, στενάς καὶ τῶν αὐτῶν διαστάσεων ἀβαθεῖς κόγχας, εἰς δὲ τὰς ἄλλας δύο ἀνὰ μίαν ἀναλόγου μορφῆς, ἀλλὰ πλατυτέραν κόγχην. Τὴν ἀψίδα ἐπιστέφει πλατὺ κλιμακωτὸν γείσον, συνεχιζόμενον καὶ ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος ἐπιφανειῶν τῆς στενῆς ἐδρας. Τὸ γείσον τοῦτο, μόνον ἐπὶ τῶν τριῶν ἐδρῶν τῆς ἀψίδος, λήγει πρὸς τὰ κάτω εἰς τριγωνικὰς προεξοχὰς τοποθετημένας εἰς ἴσας ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις. Τόσον αἱ προεξοχαὶ αὗται ὅσον καὶ τὸ γείσον, ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ, ἔχουν σχεδιασθῇ ὡς ἀποτελούμεναι ἐξ ἀλλεπαλλήλων ταινιῶν, προτιθεμένων ὅπως παραστήσωσι στρώματα πλίνθων. Ἡ στέγη τῆς ἀψίδος εἶναι πυραμιδοειδὴς καλυπτομένη ὑπὸ κεράμων, ὑπὲρ ταύτην δὲ ὑψοῦται τὸ ἔνεκα τῆς ἀμφικλινούσας στέγης τοῦ κυρίως κτηρίου προκύπτων τριγωνικὸν ἀέτωμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου χαρακτηριστικαὶ ἱσοῦφεῖς ὀριζόντιοι ταινίαι μαρτυροῦν ὅτι πρόκειται περὶ σανιδώματος.

Τὸ ἐπιστέφον τὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ κτηρίου πλινθόκτιστον γείσον συνεχίζεται καὶ ὑπὲρ τὴν πρώτην παραστάδα τῆς μακρᾶς πλευρᾶς, χωρὶς νὰ συνεχίζεται ἐπὶ ταύτης οὔτε νὰ ἀναφαίνεται εἰς οἷονδήποτε ἄλλο μέρος αὐτῆς. Διὰ σκιερᾶς ὁμοιογενοῦς ταινίας ἔχει σχεδιασθῇ τὸ προεξέχον ξύλινον γείσον τῆς στέγης, ἣτις ἐπικάθηται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ τοίχου.

Αἱ τέσσαρες πλατεῖαι παραστάδες τῆς πλευρᾶς ταύτης φαίνονται ἐξέχουσαι τοῦ τοίχου, ἀποτελοῦσαι οὕτως ἐν πρώτον ἐπίπεδον πρὸ τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ. Εἰς τὸ μεταξὺ τῶν δύο πρώτων ἀπὸ τῆς στενῆς πλευρᾶς παραστάδων τμήμα τοῦ μακροῦ τοίχου ὑπάρχει σαφῶς σχεδιασμένον τυφλὸν ἀψίδωμα διήκον ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τῆς στέγης, τῆς ὁποίας ἐφάπτεται τὸ ἐκ πλίνθων τόξον αὐτοῦ. Ἐπειδὴ τὸ πλάτος τοῦ ἀψιδώματος εἶναι κατὰ τι μικρότερον τῆς μεταξὺ τῶν παραστάδων ἀποστάσεως, δημιουργεῖται, παρ' ἐκάστην παραστάδα, στενὴ κατακόρυφος λωρὶς τοίχου, ἀποτελοῦσα δεύτερον ἐπίπεδον, ἐνῶ τὸ βάθος τοῦ ἀψιδώματος ἀποτελεῖ τρίτον ἐπίπεδον ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου. Ἐπὶ τοῦ τρίτου τούτου ἐπιπέδου διαγράφεται ὀρθογωνίου σχήματος σιδηρόφρακτον παράθυρον, ὑπὲρ αὐτὸ δὲ ἀνεξάρτητον ἡμικυκλικὸν τόξον.

Εἰς τὸ μεσαῖον, πλατύτερον, τμήμα τοῦ τοίχου ἔχει ἐπιμελῶς σχεδιασθῇ ἡ ἀποτελοῦσα δεύτερον ἐπίπεδον λωρὶς, παρὰ τὴν δευτέραν ἐξ ἀριστερῶν παραστάδα, ἣτις δια-

Είκ. 2.

κόπτεται ἀποτόμως εἰς τινὰ ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς στέγης. Συνεχίζεται ὁμως ἡ ἀκμὴ τῆς λωρίδος, ἡ ὁποία, ἐκ σημείου εὗρισκομένου εἰς ὑψηλότεραν στάθμην τῆς γεννήσεως τοῦ τόξου τοῦ ἀψιδώματος τοῦ πρώτου πρὸς τ' ἀριστερὰ τμήματος, ἀρχίζει νὰ καμπυλοῦται σχηματίζουσα τόξον, ὅπερ διακόπτεται αὐθαιρέτως ὑπὸ τῆς στέγης. Παρὰ τὴν τρίτην παραστάδα ὁμως δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ σχέδιον ἡ ἀποτελοῦσα τὸ δεύτερον ἐπίπεδον τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου λωρὶς αὐτοῦ, ὡς θὰ ἀνέμενέ τις, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ ἀπαρχὴ τοῦ τόξου, τοῦ διαγραφομένου ὑπὸ τῆς ἀκμῆς τῆς παρὰ τὴν ἀπέναντι δευτέραν παραστάδα λωρίδος, σημαίνει βεβαίως ὅτι καὶ εἰς τὸ τμήμα τοῦτο ὑπῆρχεν ἀψίδωμα. Ἡ ἐν λόγῳ λωρὶς ἐλλείπει καὶ ἐκ τῆς ἄλλης πλευρᾶς τῆς αὐτῆς παραστάδος. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι, λόγῳ τῆς προοπτικῆς σχεδιάσεως τοῦ κτηρίου, δυνατόν νὰ σκεφθῇ τις πρὸς σιγμὴν ὅτι δικαιολογεῖται ἢ μὴ ἐμφάνισις εἰς τὸ σχέδιον ταύτης ἀκριβῶς τῆς λωρίδος, διότι δυνατόν νὰ καλύπτεται ὀπτικῶς αὕτη ὑπὸ τῆς προεξοχῆς τῆς παραστάδος. Τότε ὁμως θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρῇται τοῦτο καὶ εἰς τὰς πρὸς τὰ δεξιὰ λωρίδας τῆς πρώτης καὶ δευτέρας παραστάδος, ἐνῶ ἐκεῖ αὗται εἶναι ἐμφανεῖς, τοῦθ' ὅπερ δεικνύει ὅτι ἡ γωνία, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἔβλεπε τὸ κτήριο ὁ ζωγράφος, δὲν ἦτο τοιαύτη, ὥστε ἡ λωρὶς νὰ καλύπτεται ὑπὸ τοῦ πάχους τῆς παραστάδος, ἥτις ἐξ ἄλλου ἀναφαίνεται καὶ πάλιν παρὰ τὴν τελευταίαν παραστάδα. Ἄλλωστε δὲν δικαιολογεῖται ποσῶς καὶ τὸ γεγονός, ὅτι, ἐνῶ αἱ τρεῖς παραστάδες εὗρίσκονται ἐπὶ τοῦ πρώτου ἐπιπέδου, πρὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, ἡ τρίτη εὗρίσκεται, κατὰ τὸ σχέδιον, ἐπὶ τοῦ δευτέρου. Ἐκ τούτων καταφαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ παραδρομῆς, προκληθείσης ἴσως ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὸ μεσαῖον τμήμα τοῦ τοίχου, καὶ διὲν ἐπὶ τοῦ τρίτου ἐπιπέδου τοῦ ἀποτελοῦντος τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ, ὑπάρχει τριλόβον τοξωτὸν παράθυρον, ἐντοιχισθὲν κατὰ τρόπον ὥστε νὰ δίδῃ τὴν ἐντύπωσιν τριλόβου μικροῦ ἀψιδώματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται τρία, ὀρθογωνίου σχήματος, σιδηρόφρακτα παράθυρα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο τοῦ αὐτοῦ μεγέθους καὶ τὸ ἐν μικρότερον. Τὰ παράθυρα ταῦτα ἀνοίγονται εἰς τὸ βάθος τοῦ μικροῦ τριλόβου ἀψιδώματος, βάθος τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ οὕτω τέταρτον ἐπίπεδον. Ἐνεκα τοῦ τετάρτου τούτου ἐπιπέδου σχηματίζεται παρὰ τὴν τρίτην παραστάδα καὶ κατὰ τὸ ὕψος τοῦ τριλόβου ἀψιδώματος λωρὶς, προκαλέσασα πιθανῶς τὴν σύγχυσιν εἰς τὸν ζωγράφον, ὅστις ἐξέλαβε ταύτην ὡς τὴν διὰ τοῦ τρίτου ἐπιπέδου σχηματιζομένην.

Εἰς τὸ τρίτον πρὸς τὰ δεξιὰ τμήμα ἀνοίγονται δύο, ὀρθογωνίου σχήματος, σιδηρόφρακτα παράθυρα, τὸ ἐν ὑπὲρ τὸ ἄλλο.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ κτηρίου σημειοῦται ὡς ἀποτελουμένη ἐκ λιθίνων ἀνισοῦψῶν ζωνῶν ἐναλλασσομένων πρὸς ἰσοῦψεῖς ζώνας ἐξ ὀπτοπλίνθων. Αἱ τελευταῖαι αὗται ζῶναι παρουσιάζουν τὴν ἐξῆς διάταξιν: Ἡ πρώτη ἐκ τῶν ἄνω, ἥτις ἔχει σχεδιασθῇ ὡς ἀπέχουσα κατὰ ἑπτὰ λίθους ἀπὸ τοῦ ἐπιστέφοντος τὴν μικρὰν πλευρὰν γείσου, εὗρίσκεται εἰς στάθμην χαμηλότεραν τὸσον τῆς γεννήσεως τοῦ τόξου, τοῦ ἐν τῷ πρώτῳ τμήματι τῆς μακρᾶς πλευρᾶς ἀψιδώματος, ὅσον καὶ τῶν θολίσκων τῶν ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῆς ἀψίδος κογχῶν. Ἡ ζώνη αὕτη ἐξ ἄλλου ἐφάπτεται τῶν τόξων τοῦ τριλόβου τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς μακρᾶς πλευρᾶς καὶ τοῦ κάτω μέρους τοῦ ἄνω παραθύρου τοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀκραίου τμήματος αὐτῆς.

Ἡ μετὰ τὴν προαναφερθεῖσαν δευτέρα ζώνη ἐξ ὀπτοπλίνθων ἔχει σχεδιασθῇ ὡς

ἀπέχουσα ταύτης κατὰ δώδεκα λίθους, εὐρίσκεται δὲ εἰς στάθμην ἀποκόπτουσαν ὅλα τὰ εἰς τὰ τρία τμήματα τῆς μακρᾶς πλευρᾶς παραθύρου. Ἡ ἀπόστασις τῆς ζώνης ταύτης ἀπὸ τῆς ἐπομένης, ἣτις εἶναι ἡ τρίτη κατὰ σειρὰν ἐκ τῶν ἄνω, ἰσοῦται ἐπὶ τοῦ σχεδίου πρὸς τὸ ὕψος πέντε λίθων. Τὸ κάτω ὄριον τῆς ζώνης ταύτης συμπίπτει πρὸς τὸ κάτω ὄριον τοῦ παραθύρου τοῦ πρώτου ἐξ ἀριστερῶν τμήματος τῆς μακρᾶς πλευρᾶς. Τὸ κάτω ὄριον τοῦ ἐν τῷ κεντρικῷ τμήματι τριλόβου καὶ τοῦ ἐν τῷ δεξιῷ ἀκραίῳ τμήματι παραθύρου, εὐρίσκεται εἰς στάθμην συμπίπτουσαν πρὸς τὸ μέσον τῆς ἀποστάσεως τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης ζώνης ἐξ ὀπτοπλίνθων. Μία τετάρτη ζώνη ὀπτοπλίνθων, εἰς ἀπόστασιν τεσσάρων περίπου λίθων ἀπὸ τῆς τρίτης, φαίνεται ἐπὶ τῆς πρώτης παραστάδος ἐφαπτομένη τοῦ ἐδάφους καὶ ἀποκρυπτομένη ὑπὸ τῶν ἀνωμαλιῶν αὐτοῦ καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς μεγάλης πλευρᾶς τοῦ κτηρίου.

Τὴν ἀκριβείαν τοῦ περιγραφέντος ἀνωτέρω σχεδίου τοῦ Πασπάτη δυνάμεθα νὰ ἐλέγξωμεν, ἀλλὰ καὶ νὰ συμπληρώσωμεν ἔτι διὰ τῶν φωτογραφιῶν τοῦ Van Millingen¹, ὅπου παρίστανται ἀκριβῶς αἱ εἰς αὐτὸ σημειούμεναι δύο πλευραὶ αὐτοῦ (εἰκ. 2, β, γ).

Πρὸ παντὸς ἄλλου ἐκ τῶν τίτλων τῶν ἐν λόγῳ φωτογραφιῶν μανθάνομεν, ὅτι ἡ μὲν φέρουσα τὴν ἀψίδα στενὴ πλευρὰ εἶναι ἡ ἀνατολική, ἡ δὲ μακρὰ ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ μνημείου. Ἐπειδὴ ἐξ ἄλλου εἰς τὴν φωτογραφίαν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς δὲν ὑπάρχει ὁ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη εἰκονιζόμενος μανδρότοιχος, ἡ πλευρὰ αὕτη εἶναι ἐμφανὴς καθ' ὅλον τὸ ὕψος αὐτῆς (εἰκ. 2, γ) καὶ ἀκριβῶς μέχρι τοῦ κεντρικοῦ αὐτῆς ἄξονος, τοῦ ὑπολοίπου αὐτῆς μέρους καλυπτομένου ὑπὸ τῶν πρὸς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς φωτογραφίας εἰκονιζομένων οἰκιῶν. Ἐπὶ τῆς φωτογραφίας ταύτης παρατηροῦμεν, ἀρχόμενοι ἐκ τῶν ἄνω, τὰ ἑξῆς : α) Ἡ στέγη τοῦ μνημείου εἶναι ξυλίνη, σχήματος καθ' ὅλα συμφώνου πρὸς τὴν εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη. β) Τὸ ἐπιστέφον τὴν πλευρὰν ταύτην γείσον εἶναι πρᾶγματι πλίνθινον, παρουσιάζον ὀδοντωτὴν ταινίαν, κάτωθεν τῆς ὁποίας, εἰς τὴν ἀψίδα, ὑπάρχουν οἱ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη τριγωνικοὶ «ὀδόντες», ἀποτελούμενοι ἀπὸ ἐπαλλήλους ὀριζοντίους πλίνθους, στενουμένας πρὸς τὰ κάτω καὶ καταληγούσας εἰς μικρὰν κατακόρυφον πλίνθον. γ) Αἱ εἰς τὰς πλαγίας ἑδρας τῆς ἀψίδος πλατεῖαι κόγχαι διήκουσι καθ' ὅλον τὸ ὕψος αὐτῆς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἦτο ἀδύνατον νὰ καθορισθῇ διὰ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη, ἐφ' ὅσον τὸ κάτω ἡμισυ αὐτῶν ἐκαλύπτετο ὑπὸ τοῦ προαναφερθέντος μανδροτοίου. δ) Ἐπὶ τῆς μεσαίας ἑδρας τῆς ἀψίδος, κάτωθεν τῶν δύο στενῶν κογχῶν, αἵτινες παρίστανται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη εἶναι δὲ ἐπίσης ἐμφανεῖς εἰς τὴν φωτογραφίαν — ἡ μία ἐξ ὀλοκλήρου καὶ τῆς ἄλλης μέρος τοῦ τόξου της —, ὑπάρχει δίλοβον παράθυρον, φέρον κεντρικὸν κιονίσκον ἢ πεσσίσκον, τοῦ ὁποίου, εἰς τὴν φωτογραφίαν, φαίνεται μέρος τοῦ ἐπικράνου. Τὸ δίλοβον τοῦτο παράθυρον, τοῦ ὁποίου τὸ κατώτερον ὄριον εὐρίσκεται εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην μετὰ τοῦ κατωτέρου ὁρίου τῆς κόγχης τῆς πλαγίας ἑδρας τῆς ἀψίδος, ἔχει μερικῶς ἐντοιχισθῇ.

Λεξανθασμένως ἔχουσι σχεδιασθῇ, ὑπὸ τοῦ συνοδεύοντος τὸν Πασπάτην ζωγράφου, αἱ δύο ὑπὲρ τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς ἀψίδος στεναὶ κόγχαι, διότι, ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητα, ὡς δεικνύει ἡ φωτογραφία, τὸ ὕψος τῶν εἶναι σχεδὸν ἴσον πρὸς τὸ

¹ A. VAN MILLINGEN, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, πίν. LVI.

πλάτος αὐτῶν, εἰς τὸ σχέδιον φαίνονται συνεχιζόμεναι μέχρι καὶ πέραν τοῦ μανδροτοίχου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καθιστᾷ αὐτὰς λίαν ἐπιμήκεις, τοῦ ὕψους αὐτῶν εἰκονιζομένου ὡς τοῦλάχιστον τριπλασίου τοῦ πλάτους των. ε) Ἐξίον προσοχῆς εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς ἀψίδος εἰς τὸ κατώτερον αὐτοῦ μέρος φαίνεται ἐλάχιστα ἀπέχον τοῦ πρὸς αὐτὸ πεζοδρομίου, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει ὅτι ἡ περὶ τὸ κτήριον στάθμη τοῦ ἐδάφους ἔχει, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Van Millingen, ὑπερψωθῇ. Ἄν καί, δυστυχῶς, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὸ κτήριον ἔχει ἐπιχρισθῇ, ὡς δεικνύει ἡ φωτογραφία, οὐχ ἦττον ὅμως, παρὰ τὴν δεξιὰν κόγχην τῆς ἀψίδος, σώζονται σαφεῖς ἰχνη τριῶν ζωνῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων, αἵτινες συνεχίζονται καὶ ἐντὸς τῆς κόγχης ταύτης. Τὰ μεταξὺ τῶν τριῶν τούτων ζωνῶν δύο διαστήματα ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι ἰσοῦσῃ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ σχεδίου, εἶναι καὶ μικρότερα ἐκείνων.

Ἐλθωμεν τώρα εἰς τὴν δευτέραν φωτογραφίαν τοῦ Van Millingen (εἰκ. 2, β), τὴν παρουσιάζουσιν τὴν μακρὰν πλευρὰν τοῦ κτηρίου¹. Ὡς ἀμέσως καθίσταται φανερόν ἐκ τῆς θεωρήσεως τῆς φωτογραφίας ταύτης, ἡ πλευρὰ αὕτη τοῦ κτηρίου ἀποτελεῖ τὸ σύνολον στενοτάτου δρομίσκου, εἰς τρόπον ὥστε ἡ γωνία, ὑπὸ τὴν ὁποίαν «βλέπει» τὴν πλευρὰν ὁ φωτογραφικὸς φακός, εἶναι πολὺ μικρά. Ἀποτέλεσμα τούτου εἶναι τὸ πάχος τῶν παραστάδων νὰ ἀποκρύπτῃ τὴν πρὸς τὰ ἀριστερὰ αὐτῶν λωρίδα, τὴν ἀποτελοῦσαν τὸ δεύτερον ἐπίπεδον τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, ὡς κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη ὠρίσαμεν τοῦτο. Ἐνεκα τούτου δὲν εἶναι μὲν δυνατόν νὰ ἐλέγξωμεν ἐὰν ἡ ἐκ τοῦ σχεδίου ἐλλείπουσα ἀριστερὰ λωρὶς τῆς τρίτης ἐξ Ἀνατολῶν παραστάδος ὑπάρχῃ ἢ ὅχι εἰς τὴν πραγματικότητα, βλέπομεν ὅμως νὰ ἀναφαίνεται ἐπὶ τῆς φωτογραφίας ἡ, ἐκ τοῦ σχεδίου ἐλλείπουσα ἐπίσης, δεξιὰ λωρὶς τῆς παραστάδος ταύτης. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἐν λόγω παραστάς εὐρίσκεται, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ σχέδιον, εἰς τὴν φυσικὴν, ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἄλλας, θέσιν αὐτῆς, ἥτοι εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον πρὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, καὶ συνεπῶς εἶναι τελείως ἀπαράδεκτον τὸ νὰ μὴ ἔχῃ καὶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀνάλογον τῆς πρὸς τὰ δεξιὰ λωρίδα. Ἐκ τούτου πάλιν καταφαίνεται ὅτι ἡ μὴ σχεδιάσις τῶν ἐκατέρωθεν τῆς παραστάδος ταύτης λωρίδων ὀφείλεται εἰς λάθος τοῦ ζωγράφου. Ἐτερον λάθος εὐρίσκομεν συγκρίνοντες τὸ ἐν τῷ μεσαίῳ τμήματι τῆς ὀψεως τρίλοβον παράθυρον πρὸς τὸ τῆς φωτογραφίας. Εἰς τὸ σχέδιον τὰ ἀκραῖα ὄρια τοῦ τριλόβου ἐλάχιστα ἀπέχουσι τῶν παραστάδων, ἐνῶ εἰς τὴν φωτογραφίαν μεταξὺ τῶν ὀρίων τούτων καὶ τῶν παρὰ τὰς παραστάδας λωρίδων ὑπάρχει ἀπόστασις σχεδὸν ἴση πρὸς τὸ πλάτος ἐκάστου ἐκ τῶν τριῶν ἀνοιγμάτων τῶν ἀποτελούντων τὸ τρίλοβον παράθυρον.

Δυστυχῶς καὶ ἡ πρόσοψις αὕτη εἶναι ἐπιχεχρισμένη, ὡς δηλοῖ ἡ φωτογραφία, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ δι' αὐτῆς ἡ ἀκριβὴς θέσις τῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων ζωνῶν, αἵτινες σημειοῦνται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη. Εὐτύχημα πάντως εἶναι, ὅτι ὑπὲρ τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀκραῖον παράθυρον τῆς προσόψεως διακρίνεται εὐκρι-

¹ Εἰς τὴν φωτογραφίαν ταύτην ἡ πλευρὰ ὁρᾶται ἐκ σημείου κειμένου πρὸς τὸ βορειοδυτικὸν μέρος αὐτῆς, ἐνῶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη ἐκ σημείου κειμένου πρὸς τὸ βορειοανατολικὸν μέρος αὐτῆς. Εἰς

τὴν φωτογραφίαν δηλαδὴ τοῦ Van Millingen, πλησιέστερον ἡμῶν εἶναι τὸ εἰς τὸ δεξιόν, ἀκραῖον τμήμα τῆς προσόψεως παράθυρον, ἐνῶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη τὸ εἰς τὸ ἀριστερόν.

νῶς τὸ ἀνώτατον τμήμα τόξου, εἰς στάθμην ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν στάθμην τῶν τόξων τοῦ τριλόβου παραθύρου τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς ὀψεως.

Αἱ καθ' ὕψος σχέσεις τῶν διαφόρων παραθύρων εἰς τὴν φωτογραφίαν καὶ εἰς τὸ σχέδιον εἶναι αἱ αὐταί, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι, ἐνῶ εἰς τὸ σχέδιον τὸ παράθυρον, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται ὑπεράνω τοῦ δεξιοῦ ἀκραίου παραθύρου τῆς προσόψεως, ἔχει τὸ αὐτὸ μετ' αὐτοῦ πλάτος, εἰς τὴν φωτογραφίαν εἶναι στενότερον.

Ἐάν, μετὰ τὰ μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντα, ἐξετάσωμεν τὰ σωζόμενα ὑπολείμματα τοῦ μνημείου, βλέπομεν ὅτι ταῦτα, ἐν κατόψει, ἀποτελοῦνται ἐκ τῶν ἐξῆς (βλ. παρένθετον πίνακα Α, ὅστις ἐν τοῖς ἐφεξῆς θὰ παρίσταται διὰ τοῦ σημείου «ΠΠ»):

α) Ἐξ ὁλοκλήρου τοῦ νοτίου τοῖχου αὐτοῦ (ΠΠ καὶ πίν. 6).

β) Ἐξ ἐλαχίστου μέρους τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου, ὅπου διασώζεται ἡ ἀρχὴ τῆς πρὸς τὸν νότιον τοῖχον συνεχομένης πλαγίας ἑδρας τῆς ἀψίδος (ΠΠ καὶ πίν. 6, 1, 4).

γ) Ἐξ ἐλαχίστου ἐπίσης μέρους τοῦ δυτικοῦ τοῖχου (ΠΠ καὶ πίν. 6, 3, 5 καὶ 7, 1, 2).

Ἄς ἐξετάσωμεν τώρα λεπτομερέστερον τὰ ὑπολείμματα ταῦτα:

Α. Ὁ νότιος τοῖχος (ΠΠ καὶ πίν. 6): Ὁ τοῖχος οὗτος, ἐν κατόψει, χωρίζεται ἐσωτερικῶς εἰς τρία, σαφῶς ἀπ' ἀλλήλων διακρινόμενα, τμήματα. Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον ἐξ Ἀνατολῶν (ΠΠ καὶ πίν. 6, 1) καθορίζεται ὑπὸ τῆς ἀκμῆς διέδρου γωνίας, προερχομένης ἐκ μειώσεως τοῦ πάχους τοῦ νοτίου τοῖχου εἰς ἀπόστασιν 2.89 μ. ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ. Τὸ δεύτερον (ΠΠ καὶ πίν. 6, 2), ἀπὸ τῆς προαναφερθείσης γωνίας ἀρχόμενον, λήγει, πρὸς Δυσμὰς, εἰς ἀνάλογον ἀκμὴν γωνίας, ἥτις εὐρίσκεται, ἀπὸ τῆς πρώτης, εἰς ἀπόστασιν 4.09 μ. Διὰ τῆς ἀκμῆς τῆς δευτέρας ταύτης γωνίας ἀποκαθίσταται τὸ ἀρχικὸν πάχος τοῦ τοῖχου μέχρις ἀποστάσεως ἀπ' αὐτῆς 1.26 μ., ὅποτε πάλιν ὑποχωρεῖ, περισσότερον μάλιστα τῆς προηγουμένης τὴν φορὰν ταύτην, τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τοῦ τρίτου μέρους τοῦ νοτίου τοῖχου (ΠΠ, Γ), μήκους 2.96 μ., ὅπερ ἐξικνεῖται μέχρι τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ δυτικοῦ τοῖχου, ἐλάχιστον μέρος τοῦ ὁποίου, ὡς ἀνεφέρθη προηγουμένως, σώζεται συνεχόμενον πρὸς τὸν νότιον τοῖχον.

Τὸ πάχος τοῦ νοτίου τοῖχου εἰς μὲν τὸ πρῶτον τμήμα εἶναι 1.26 μ., εἰς δὲ τὸ δεύτερον 1.16 μ., ἐνῶ εἰς τὸ τρίτον 0.84 μ.

Ἄξιον ἰδιαίτερας προσοχῆς εἶναι τὸ μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου τμήματος τοῦ νοτίου τοῖχου μέρος αὐτοῦ (ΠΠ, νξ καὶ πίν. 6, 3-θ, ι, 5-ξ, η): Λίθοι εἰδικῶς λελαξευμένοι (πίν. 6, 3-θ, 5-ξ) συνιστοῦν πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ μέρους τούτου διέδρον γωνίαν, ἥτις, ὡς εἶδομεν, ἀποτελεῖ τὸ δεξιὸν δυτικὸν ὄριον τοῦ κεντρικοῦ τμήματος. Ἐκαστος τῶν λίθων τούτων, διὰ τοῦ μήκους αὐτοῦ, ἀποτελεῖ «ὄψιν», διὰ τῆς ὁποίας ἀκριβῶς ὁ νότιος τοῖχος ἀποκτᾷ τὸ ἀρχικὸν αὐτοῦ πάχος τῶν 126 ἐκ. Μετὰ τὸ μήκος ὅμως τοῦ ἀκρογωνιαίου τούτου λίθου (περίπου 40 ἐκ.) ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μέρους τούτου καθίσταται ὅχι μόνον χαρακτηριστικῶς ἀνώμαλος (πίν. 6, 3-ι, 5-η), ἀλλὰ καὶ περιέχει λίαν ἐξέχοντας λίθους (μέχρι 12 ἐκ.), οἵτινες δὲν ἐπιτρέπουν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ὑπάρξεως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐγκαρσίου τοῖχου, ἀποχωρίζοντος τὸ τρίτον τμήμα τοῦ νοτίου τοῖχου ἀπὸ τοῦ δευτέρου (ΠΠ, ξ καὶ πίν. 6, 3-κ καὶ 7, 3-α). Ἐὰν ἐκ τοῦ ὅλου πάχους τοῦ μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων μέρους (1.26 μ.) ἀφαιρέσωμεν τὸ μήκος τῶν

ἀποτελούντων «ὄψιν» ἀκρογωνιαίων λίθων (0.40 μ.), τὸ πάχος τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐγκαρσίου τοίχου καθορίζεται εἰς 86 ἑκατοστόμετρα.

Β. Ἀνατολικὸς τοῖχος (ΠΠ, *αβγδ* καὶ πίν. 6, 1, 4 καὶ 7, 5): Τὰ ὑπολείμματα τοῦ τοίχου τούτου εἶναι σήμερον ἐλάχιστα, μὴ δυνάμενα ποσῶς νὰ διαφωτίσουν τὸν ἐρευνητὴν περὶ τῆς μορφῆς τῆς ἐκλιπούσης ἀψίδος. Συμπληροῦνται ὁμως ὑπὸ τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1963 (ΠΠ, *γδεξ* καὶ πίν. 6, 1) καὶ 1954 (ΠΠ, *εζηθ* καὶ πίν. 6, 4 καὶ 7, 5) ὑπὸ τοῦ γράφοντος γενομένων καταμετρήσεων. Θὰ περιγράψωμεν ὅθεν τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον καὶ τὴν ἀψίδα, ἐπὶ τῇ βάσει καὶ τῶν στοιχείων τούτων:

Ἡ ἀψὶς ἐσωτερικῶς εἶναι πρακτικῶς ἡμικυκλική¹, ἀκτίνος 1.26 μ., τῆς περιφερείας τῆς σωζομένης κατὰ τὸ 1954 πέραν τοῦ μέσου αὐτῆς, ὅπερ καθορίζεται καὶ ἐκ τοῦ κατὰ τὴν αὐτὴν χρονολογίαν κατὰ χώραν εὗρισκομένου πεσσίσκου τοῦ διλόβου παραθύρου αὐτῆς (πίν. 6, 4 καὶ 7, 5), ὅστις σήμερον κεῖται χαμαί (πίν. 7, 6), ὥς καὶ τὸ ἐπιστέφον ἄλλοτε αὐτὸν ἐπίκρανον (πίν. 7, 7). Ὁ πεσσίσκος, ὀρθογωνίου διατομῆς (26 × 55 ἐκ.), στρογγυλοῦται κατὰ τὰς στενὰς πλευράς, αἵτινες παρουσιάζουν οὕτως ὄψιν ἐνσωματωμένων εἰς τὸν πεσσίσκον ἡμικιονίσκων (πίν. 7, 5, 6). Τὸ εἰς σχῆμα ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος ἐπιθηματοειδὲς ἐπίκρανον φέρει εἰς τὰς δύο αὐτοῦ στενὰς πλευράς ἑλληνικοῦ τύπου σταυροῦς, μερικῶς ἀποξεσθέντας (πίν. 7, 7).

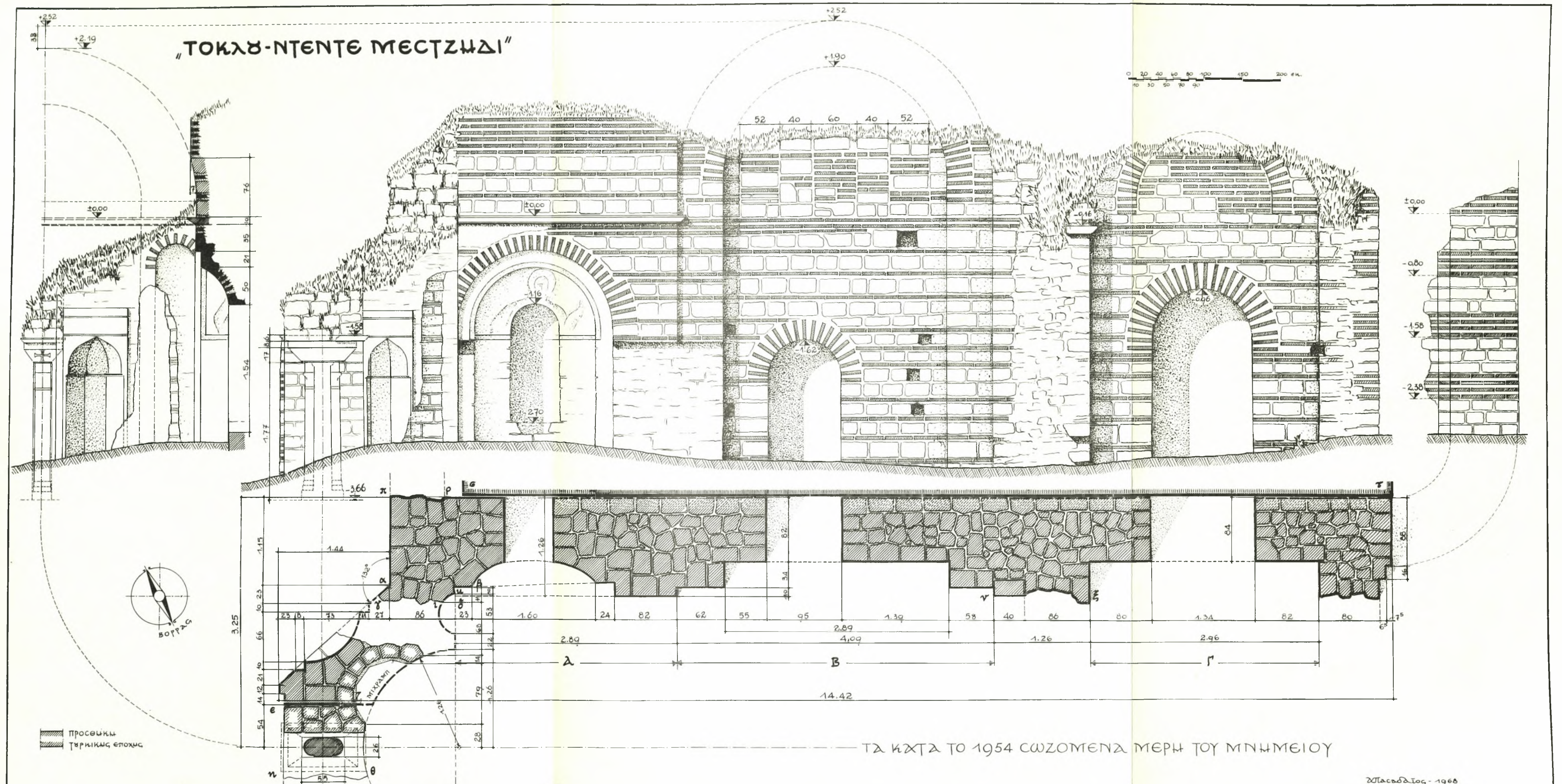
Παρὰ τὴν κεντρικὴν ἀψίδα ὑπῆρχε μικρὰ τοιαύτη, καθοριζομένη ὑπὸ κυλινδρικής ἐπιφανείας (ΠΠ, *ικ*) ἀπαρτιζομένης ἐξ ἐπιμελῶς λελαξευμένων λίθων. Τῆς μικρᾶς ταύτης ἀψίδος τὸ μὲν πλάτος ἦτο 53 ἐκ. τὸ δὲ βάθος 22 ἐκ.

Ἐκ τῆς τριπλεύρου ἐξωτερικῶς ἀψίδος ἐσώζοντο κατὰ τὸ 1954 ἡ φέρουσα κόγχην μία τῶν πλαγίων αὐτῆς πλευρῶν (ΠΠ), ἣτις διετηρήθη μέχρι τοῦ 1963, καὶ περισσότερον τοῦ ἡμίσεος τῆς κεντρικῆς πλευρᾶς. Τὸ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην διασωζόμενον νότιον ἀνοιγμα τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος ἦτο ἐντετοιχισμένον, λόγῳ τῆς εἰς τὴν θέσιν ταύτην κατασκευῆς τῆς μουσουλμανικῆς ἀψίδος (μυχράμπ), ἣτις ἀνοίγεται ἐντὸς τῆς κοιλότητος τῆς χριστιανικῆς (ΠΠ καὶ πίν. 6, 4-θ).

Γ. Ὁ Δυτικὸς τοῖχος (πίν. 6, 3, 5 καὶ 7, 1, 2): Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ σωζομένου μέχρι σήμερον μικροῦ τμήματος τοῦ τοίχου τούτου ὑπάρχει ἀκραία παραστὰς πλάτους 88 ἐκ. καὶ παρ' αὐτὴν λωρὶς τοίχου 16 ἐκ. πλάτους, ἐξέχουσα κατὰ 6,5 ἐκ. τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, ἐνῶ ἡ παραστὰς ἐξέχει τῆς ἐπιφανείας τῆς λωρίδος κατὰ 7,5 ἐκ. (ΠΠ, *τ* καὶ πίν. 7, 2). Τοιαύτη παραστὰς ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὅπερ συνέχεται πρὸς τὴν ἀψίδα, δὲν ὑπάρχει, ἐνῶ ἡ διὰ τῆς τομῆς τῶν ἐπιφανειῶν ἀνατολικοῦ καὶ νοτίου τοίχου προκύπτουσα ἀκμὴ εἶναι ἀκανόνιστος, λόγῳ ἀνωμαλίας τῆς τοιχοδομίας τῆς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου (ΠΠ, *πρ*).

Εἶναι δυστυχῶς ἀδύνατος ὁ καθορισμὸς τῆς καταστάσεως τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου, λόγῳ τῆς ἐπαφῆς αὐτοῦ, κατὰ τὰ δώδεκα δέκατα τρίτα τοῦ μήκους του ἀπὸ Δυσμῶν, πρὸς τὴν παραπλεύρως λιθίνην σύγχρονον οἰκίαν (ΠΠ, *στ*). Ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῶν εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ μνημείου ἀνοιγμάτων, ἡ ἐπιφάνεια

¹ Εἰς τὴν πραγματικότητα τὸ τόξον αὐτῆς εἶναι κατὰ τι μικρότερον τῆς ἡμιπεριφερείας.

τοῦ τοίχου τῆς οἰκίας συνεχίζεται εὐθυγράμμως ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον καὶ εἰς τελείαν ἐπαφὴν πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ μνημείου, πρᾶγμα βεβαίως, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ δὲν ὑπάρχουν προεξέχουσαι παραστάδες.

ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΨΕΩΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

(εἰκ. 3)

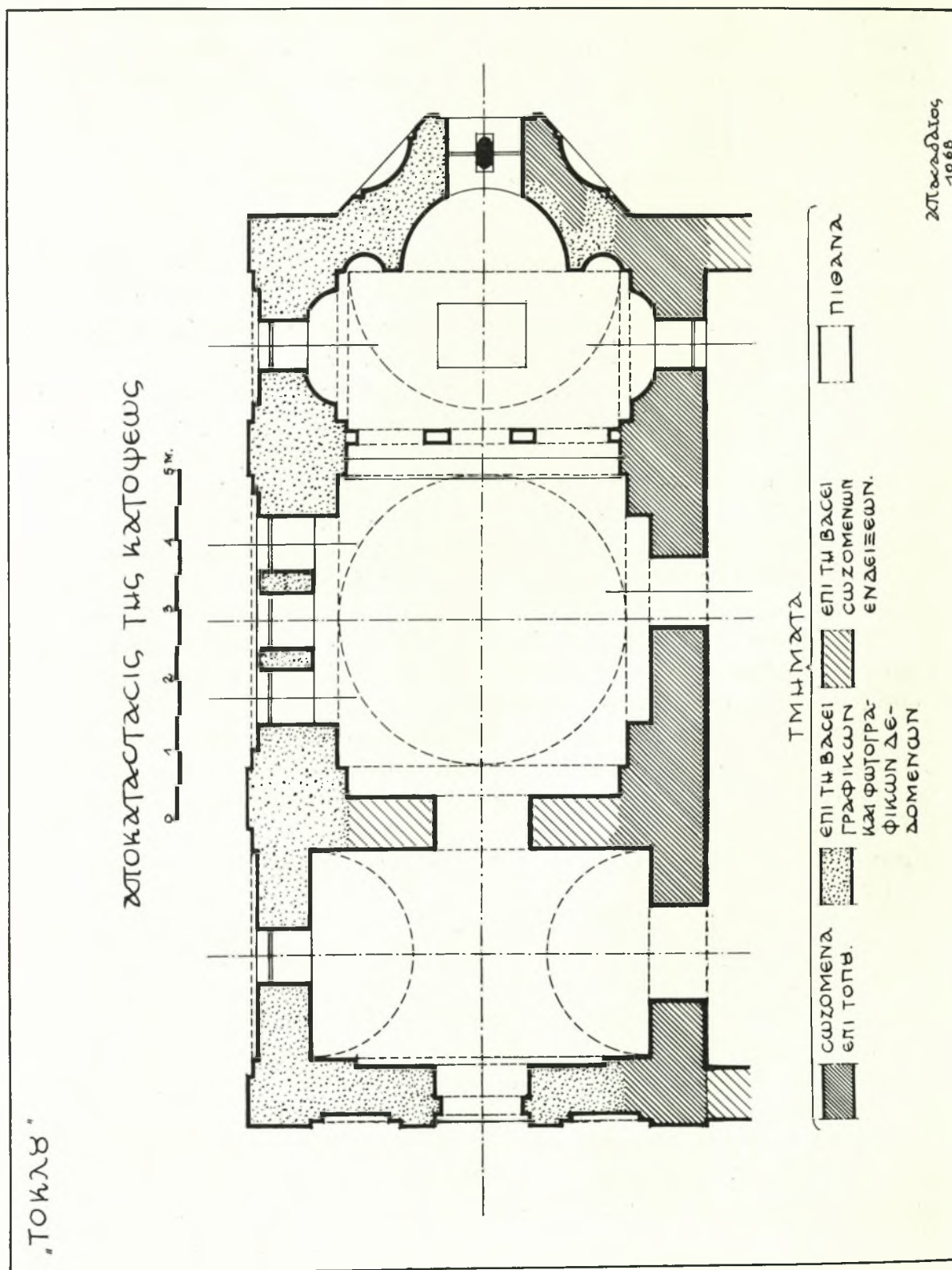
Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρι τοῦδε περιγραφέντων στοιχείων εἶναι δυνατὸς ὁ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς καθορισμὸς τῆς κατόψεως τοῦ κτηρίου, διότι ὁ ἄξων συμμετρίας αὐτοῦ καθορίζεται ὑπὸ τοῦ ἄξονος τοῦ πεσσίσκου τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος (III καὶ πίν. 6,4). Τὸ ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐλλείποντος βορείου τοίχου παρουσίαζε πρᾶγματι τὰς εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ νοτίου παρατηρουμένας ἐσοχὰς καὶ ἐξοχὰς, ὡς ἀπαιτεῖ ἡ συμμετρία τοῦ κτηρίου, καθορίζεται ὑπὸ τῆς δημοσιευομένης ὑπὸ τοῦ Van Millingen κατόψεως (εἰκ. 2, δ), τὴν ὁποίαν ἀσφαλῶς ὁ ὑπογράφων αὐτὴν ἀρχιτέκτων Ramsáy Traquair¹ ἐσχέδιασεν ἐπὶ τῇ βάσει ἐπιτοπίου καταμετρήσεως, ἐφ' ὅσον τὸ κτήριο, ὡς ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως δημοσιευομένων φωτογραφιῶν καταφαίνεται, ἦτο ἀνέπαφον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Εἰς τὴν κάτοψιν αὐτὴν οὐδὲν ἄνοιγμα σημειοῦται ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ μόνον εἰς τὴν θέσιν τοῦ παραθύρου, τὸ ὁποῖον ἀνοίγεται ἐντὸς τῆς εἰς τὸ πρῶτον τμήμα τοῦ ἐν λόγῳ τοίχου κόγχης, ὑπάρχει, ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας, ὀρθογώνιος ἐσοχή. Τοῦτο ὀφείλεται ἀναμφιβόλως εἰς τὸ γεγονός ὅτι τὰ εἰς τὸν νότιον τοῖχον ἀνοίγματα ἦσαν ἐντοιχισμένα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπισκέψεως τοῦ μνημείου ὑπὸ τοῦ Traquair.

Πράγματι εἰς τὰς δύο φωτογραφίας (πίν. 5), τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ὁ Schneider², φαίνονται, τὰ μὲν εἰς τὸ πρῶτον καὶ δευτέρον τμήμα τοῦ νοτίου τοίχου ἀνοίγματα ἐντοιχισμένα, αἱ δὲ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων τοῦ μνημείου καλυπτόμεναι ὑπὸ δύο στρωμάτων κονιάματος, ἐνὸς βυζαντινοῦ φέροντος τοιχογραφίας — εἰς τὰς ὁποίας καὶ ἀναφέρεται ἡ μελέτη τοῦ Schneider — καὶ ἐνὸς ὀθωμανικοῦ, φέροντος τὰς συνήθεις εἰς τὰ τεμένη ἐπιγραφάς.

Εἰς τὴν δευτέραν φωτογραφίαν τοῦ Schneider (πίν. 5β), ὑπὲρ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ μνημείου, καὶ ἐφαπτόμενος αὐτοῦ, φαίνεται τοῖχος ξυλίνης οἰκίας ἣτις ἐκάλυπτεν, ὡς καὶ ἡ σημερινή, τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ νοτίου τοίχου. Ἡ ἐν λόγῳ οἰκία, ὑπάρχουσα καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Van Millingen, ἠνάγκασε τὸν συνοδεύοντα αὐτὸν ἀρχιτέκτονα, ὅπως παραστήσῃ ὡς ἀκαθόριστον τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ νοτίου τοίχου. Κατὰ τὴν κάτοψιν ὅμως τοῦ Traquair (εἰκ. 2, δ), ἡ ξυλίνη οἰκία, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν σημερινήν, ἄφηνεν ἀκάλυπτον οὐχὶ τὸ 1/13 τῆς ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου, ἀλλὰ περίπου τὰ 3/13 αὐτῆς. Ἐπὶ τοῦ ἀντιστοίχου, πρὸς τὸ ἀκάλυπτον τοῦ νοτίου, τμήματος τοῦ βορείου τοίχου ὑπάρχουν, ὡς εἶδομεν προηγουμένως, δύο παραστάδες, αἵτινες, ἐὰν ὑπῆρχον καὶ ἐπὶ τοῦ νοτίου, θὰ ἔπρεπε νὰ σημειω-

¹ A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. εἰκ. 71.

² A. M. SCHNEIDER, ἔ. ἀ. πίν. 5.

θούν ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος ¹. Τὸ γεγονός ἐξ ἄλλου ὅτι δὲν σημειοῦται ἐπὶ τῆς κατόψεως ἢ ἐκεῖ ἐσοχὴ ὡς ἐντοιχισμένον παράθυρον σημαίνει ὅτι ἡ ἀκάλυπτος νοτία πλευρὰ ἦτο ἐπιχειρησμένη. Ἐπίσης λόγῳ τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιχρισμάτων δὲν ἦτο δυνατόν εἰς τὸν μελετώντα τὸ κτήριο τὴν ἐποχὴν ἐκείνην νὰ διαπιστώσῃ τὴν εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου διάστημα χαρακτηριστικὴν ἀνωμαλίαν τῆς τοιχοδομίας, τὴν δηλοῦσαν τὴν ὑπαρξίν διαχωριστικοῦ τοίχου εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ². Τὸ μόνον ἀκατανόητον σημεῖον τῆς κατόψεως τοῦ Van Millingen εἶναι ἡ παράστασις τοῦ βορείου τοίχου, τοῦ ἀντιστοιχοῦντος εἰς τὸ τρίτον τμήμα τοῦ νοτίου, ὡς μουσουλμανικῆς προσθήκης, τοῦθ' ὅπερ εἶναι ὅλως ἀπίθανον ³. Τὸ ἐπὶ τῆς προαναφερθείσης φωτογραφίας τοῦ τμήματος τούτου ἔχοντος τόξου, ὑπὲρ τὸ ἐν αὐτῷ παράθυρον, ἐξ ἄλλου ὁδηγεῖ μᾶλλον τὴν σκέψιν εἰς ὑπόθεσιν μετατροπῆς τοῦ ἀρχικοῦ βυζαντινοῦ τοξωτοῦ παραθύρου εἰς ὀρθογωνίου σχήματος, ὅπως τοῦτο συνέβη εἰς ὅλα τὰ παράθυρα τῆς προσόψεως, τοῦθ' ὅπερ καθιστᾷ ἐπίσης ἀπαράδεκτον τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ τμήματος τούτου τοῦ βορείου τοίχου ⁴.

Εἰς τὸ κεντρικὸν τμήμα, τέλος, τῆς κατόψεως τοῦ Van Millingen, καθὼς καὶ εἰς τὴν συνοδεύουσαν αὐτὴν ἐγκαρσίαν τομὴν (εἰκ. 2, ε), σημειοῦται τρουῦλλος. Ἐπιφυλασσόμενοι ὅπως διερευνήσωμεν τὸ ζήτημα τοῦτο κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ γενικωτέρου προβλήματος τῆς ὅλης καλύψεως τοῦ μνημείου, σπεύδομεν ἀπὸ τοῦδε, καὶ ἐφ' ὅσον πραγματευόμεθα τὸ ζήτημα τοῦ καθορισμοῦ τῆς κατόψεως αὐτοῦ, ὅπως τονίσωμεν τὸ ἀξιόσημείον ἐν προκειμένῳ γεγονός, ὅτι τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ κτηρίου, ὅπερ καθορίζεται, ὡς εἶδομεν, ἐπακριβῶς τῇ βοήθειᾳ τοῦ πρὸς σίσκου τῆς ἀψίδος, συμπληρούμενον ἐξ αὐτῆς τῆς διαρθρώσεως τῆς ἐπιφανείας τῶν ὀριζόντων αὐτῶν τοίχων, διὰ τῆς κατὰ 10 ἐκ. ἐκλεπτύνσεως αὐτῶν, ἰσοῦται ἀκριβῶς πρὸς τὸ μῆκος του, ὡς καθορίζεται τοῦτο διὰ τῆς ἀποστάσεως τῶν διὰ τῆς ἐκλεπτύνσεως τῶν ἐν λόγῳ τοίχων ἀκμῶν τῶν προκυπτουσῶν διέδρων γωνιῶν ⁵. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, κατὰ ταῦτα, ἔχει σχῆμα τελείου τετραγώνου ὅπερ, λαμβανομένης ὑπ' ὅψιν καὶ τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς παραδόσεως, μεγάλως εὐνοεῖ τὴν διὰ τρουῦλλου κάλυψιν αὐτοῦ.

¹ Ὅτι δὲ ὁ ἐρευνητὴς ἠσχολήθη περὶ τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ κτηρίου, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθῇ ἢ ἑλλειψὶς παραστάδων ἐκ τῆς κατόψεως εἰς παραδρομήν, καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐσημειώθη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν προσήκουσαν θέσιν ἢ ὑπὸ τῆς ἐντοιχίσεως τοῦ ἐκεῖ παραθύρου προκύψασα κοιλότης.

² Ἄν καὶ οἱ εἰς τὸ κατώτερον μέρος τῆς περιοχῆς ταύτης, κατὰ δώδεκα ὁλόκληρα ἑκατοστά, ἐξέχοντες τοῦ τοίχου λίθοι, οἵτινες σώζονται μέχρι σήμερον (πίν. 7, 3), θὰ ἀπετέλουν ἀσφαλῶς, ὑπὸ τὸ κονίαμα, ἰσχυράν προεξοχήν, ἣτις ὅμως παραδόξως δὲν ὑπέπεσεν εἰς τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν. Πιθανὸν πρὸ τῆς προεξοχῆς ταύτης νὰ ὑπῆρχε, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἔδρα τις ἀκίνητος, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀναγινώσκειται τὸ κοράνιον, ἢ ἄλλο τι ἐξάρτημα ἐκ τῶν εἰς τὰ τεμένη συναντωμένων.

³ Οὐδεὶς εὐλόγοφανὴς ἀποχρῶν λόγος δύναται νὰ

νοηθῇ ἐπιβάλλων τὴν ἀφαίρεσιν ὁλοκλήρου τμήματος τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ μνημείου, ὅταν μάλιστα ἐλλείπη καὶ ὁ συνδέων ἄλλοτε τοὺς δύο μακροὺς τοίχους αὐτοῦ ἐγκάρσιος τοίχος. Ἡ ἀφαίρεσις, ἐξ ἀντιθέτου, ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων τοῦ τελευταίου τούτου τοίχου, δικαιολογεῖται πλήρως ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας διευρύνσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου πρὸς εὐχερεστέραν τέλεσιν τῆς ὁμαδικῆς μουσουλμανικῆς προσευχῆς.

⁴ Παρομοίαν ἀκριβῶς περίπτωσιν, ἣτις ὅμως, ἐπειδὴ τὸ ἐκεῖ ἐξεταζόμενον κτήριο διασώζεται μέχρι σήμερον, ἐλέγχεται ὡς ἀσύστατος, ἔχομεν εἰς τὴν εἰς τὸ αὐτὸ ἔργον τοῦ VAN MILLINGEN, σ. 261, δημοσιευομένην κάτοψιν τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Μαναστήρ μεστζηντί» βυζαντινοῦ κτηρίου (βλ. σχετικῶς Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΝ, ἔ. ἀ. 75).

⁵ Ἀνωτέρω σ. 87.

Η ΤΡΙΤΗ ΔΙΑΣΤΑΣΙΣ

Μετὰ τὰς περὶ τῆς κατόψεως τοῦ μνημείου προηγηθείσας παρατηρήσεις ἃς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν τρίτην διάστασιν τοῦ κτηρίου ζητήματα.

Συμπληροῦντες τὰ σήμερον σωζόμενα ὑπολείμματα τοῦ νοτίου τοίχου διὰ τῶν κατὰ τὸ 1954 καταμετρήσεων τοῦ γράφοντος ἀφ' ἑνὸς (ΠΠ) καὶ τῶν εἰς τὰς δύο φωτογραφίας τοῦ Schneider¹ ἐμφανῶν λεπτομερειῶν ἀφ' ἑτέρου (πίν. 5), παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς :

α) Εἰς τὸ πρῶτον, ἀπὸ Ἀνατολῶν, τμήμα τοῦ τοίχου, ὀλίγον ἄνωθεν τοῦ τόξου τῆς κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς κατόψεως ἀναφερθείσης κόγχης², ὑπάρχει λοξότμητον γείσον (πίν. 6, 1, 4-α). Ὑπὲρ τοῦτο ὁ τοῖχος, ἀποτελούμενος ἐκ λίθων μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἀνὰ μία πλίνθος, καμπυλοῦται πρὸς τὰ ἔσω, μέχρις ὕψους 76 ἐκ., ἐνῶ ἐν συνεχείᾳ καθίσταται κατακόρυφος καὶ πλινθόκτιστος (ΠΠ καὶ εἰκ. 2, 4-β).

β) Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου τοῦ κεντρικοῦ τμήματος ὑπάρχει ἔσοχὴ πλάτους 2.89 καὶ βάθους 0.34 μ., ἐντὸς τῆς ὁποίας ἀνοίγεται θύρα³. Εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα τῆς ἔσοχῆς ταύτης παρατηροῦνται τρία ἐντοιχισμένα παράθυρα (ΠΠ καὶ πίν. 6, 5-γ, γ, γ) ἀρχίζοντα ἀκριβῶς ἀπὸ τῆς στάθμης τοῦ ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ πρώτου τμήματος λοξοτμήτου γείσου⁴. Τὰ ἐν λόγῳ παράθυρα σώζονται μέχρις ὕψους 90 ἐκ., ἐκ τῶν τριῶν δὲ τούτων παραθύρων τὸ μεσαῖον εἶναι πλατύτερον τῶν δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Van Millingen εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ κτηρίου ἀναφέρει, ὅτι ἀνάλογα παράθυρα ὑπῆρχον καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου⁵. Ἐπίσης ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τῆς ἔσοχῆς μερῶν τοῦ μεσαίου τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου διασώζονται αἱ γεννήσεις τοῦ καλύπτοντος τὴν ἐν λόγῳ ἔσοχὴν τόξου (πίν. 6, 5-δ).

γ) Εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου τμήματος διάστημα καὶ ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς ἀνωμάλου εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου, τῆς δηλούσης καὶ διὰ τῶν εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον προεξεχόντων λίθων τὴν ὑπαρξιν ἐγκαρσίου τοίχου, σώζεται μέχρι σήμερον τμήμα λοξοτμήτου γείσου (ΠΠ καὶ πίν. 7, 4-α), εἰσχωροῦν εἰς τὸν τοῖχον κατὰ 40 ἐκ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ γείσου τούτου εὐρίσκεται εἰς στάθμην -0.16 μ. ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τοῦ λοξοτμήτου γείσου τοῦ πρώτου τμήματος.

δ) Ἐπὶ τοῦ ἄξονος τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου τοῦ τρίτου τμήματος εὐρίσκεται τὸ κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς κατόψεως ἀναφερθὲν πλατὺ ἄνοιγμα, ὅπερ εἶναι μεγάλη τοξωτὴ καὶ ὑψηλὴ θύρα (πίν. 6, 3), ὑπερθεῖν τῆς ὁποίας σώζονται τμήματα τόξου, τοῦ ὁποίου ὁ ἄξων συμπίπτει πρὸς τὸν ἄξονα τῆς τε θύρας καὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου (ΠΠ καὶ πίν. 6, 5-ε). Τὸ τόξον τοῦτο καλύπτει ἄνοιγμα ἐντοιχισμένον καὶ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν αὐτὴν καὶ τὰ ἄνω παράθυρα τοῦ κεντρικοῦ τμήματος στάθμην.

Ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς :

1) Ὡς ἐκ τῆς πρώτης φωτογραφίας τοῦ Schneider (πίν. 5α) καταφαίνεται καὶ ὑπὸ τῆς ἐγκαρσίας τομῆς τοῦ Van Millingen προσεπιδηλοῦται (εἰκ. 2, ε) αἱ ἐκατέρωθεν τῆς

¹ Ἀνωτέρω σ. 89.

² Αὐτόθι.

³ Τῆς ὁποίας ὁ ἄξων δὲν συμπίπτει πρὸς τὸν ἄξονα τῆς ἔσοχῆς.

⁴ Τὴν στάθμην ταύτην, σαφῶς καθωρισμένην, διὰ τοῦ ὀριζοντίου γείσου, δεχόμεθα ὡς βασικὴν, ἥτοι $\pm 0,00$, διὰ τὰς ἐν τοῖς ἑφεξῆς καταμετρήσεις.

⁵ A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 211.

κεντρικῆς μικραὶ ἀψίδες ἐξικνοῦντο μέχρι τοῦ λοξομήτου γείσου τοῦ πρώτου τμήματος, πρὸς τὸ ὅποιον σχεδὸν ἐφάπτεται τὸ καλύπτον τὰς μικρὰς ταύτας ἀψίδας τόξον.

2) Εἰς τὴν πρώτην φωτογραφίαν τοῦ Schneider ἐπίσης ἀναφαίνεται ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς ἡ μουσουλμανικὴ ἀψὶς (πίν. 5α καὶ 6, 4-θ), ἡ προκαλέσασα τὴν ἀνάγκην τῆς ἐντοιχίσεως τοῦ νοτίου ἀνοίγματος τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς χριστιανικῆς ἀψίδος.

3) Ἐπὶ τοῦ ἐπικράνου τοῦ πεσσίσκου τοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδος σώζεται τεμάχιον πλακός, πάχους 6 ἐκ., τῆς ὁποίας αἱ κατὰ τὸ πάχος ἐπιφάνειαι εἶναι λοξόμητοι. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς πλακὸς ταύτης εὐρίσκεται εἰς στάθμην -1.58 ἀπὸ τῆς βασικῆς στάθμης τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ λοξομήτου γείσου τοῦ πρώτου τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου. Συνεπῶς ὁ πεσσίσκος ἐδράζεται ἐπὶ στάθμης -3.66 , ἥτις εὐρίσκεται κατὰ 96 ἐκ. χαμηλότερον τῆς κάτω στάθμης (-2.70) τοῦ ἐντὸς τῆς κόγχης τοῦ πρώτου τμήματος παραθύρου.

ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΟΙΧΟΔΟΜΙΑΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Ἐνῶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου διατηρεῖ τὸ ἐπίχρισμα αὐτῆς, ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ μέρους τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὅπερ διατηρεῖται μέχρι σήμερον, στερεῖται τελείως ἐπιχρίσματος (III καὶ πίν. 7, 2), εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸς ὁ καθορισμὸς τῆς ἀλληλοδιαδοχῆς τῶν ἐκ στρωμάτων λίθων καὶ πλίνθων ζωνῶν.

Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου τούτου διασώζονται τέσσαρες ζῶναι λίθων, τρεῖς ἀκέραιαι ζῶναι ὀπτοπλίνθων καὶ μία ἀκόμη ζώνη ὀπτοπλίνθων ἐν μέρει. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς ἀνωτέρας ἀκεραίας ζώνης πλίνθων ἀντιστοιχεῖ εἰς στάθμην -0.80 ἐν σχέσει πρὸς τὴν βασικὴν στάθμην τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ λοξομήτου γείσου τοῦ πρώτου τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς δευτέρας ἐκ τῶν ἄνω ἀκεραίας ζώνης πλίνθων ἀντιστοιχεῖ εἰς στάθμην -1.58 , ἐνῶ ἡ στάθμη τῆς κάτω ἐπιφανείας τῆς τρίτης ἐκ τῶν ἄνω ζώνης πλίνθων εἶναι -2.38 μ. Ἡ διαφορὰ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου ἀριθμοῦ εἶναι 91 ἐκ., ἐνῶ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου 93 ἐκ., ἐξ οὗ καταφαίνεται ὅτι αἱ ζῶναι — ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη σημειωθέντα — εὐρίσκονται εἰς ἴσας πρακτικῶς ἀποστάσεις ἀπ' ἀλλήλων. Ἐπὶ πλέον τόσον αἱ σωζόμεναι λίθιναι ζῶναι, ὅσον καὶ αἱ πλίνθιναι εἶναι ἰσοῦψεῖς. Ἐξ ἄλλου, ὡς εἰς τὴν σωζομένην τομὴν τοῦ κρημνισθέντος δυτικοῦ τοίχου φαίνεται (πίν. 7, 1), αἱ ἐπὶ τῆς προσόψεως κανονικαὶ εἰς πάχος καὶ εἰς τὴν αὐτὴν ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν ζῶναι τῶν ὀπτοπλίνθων ἐξικνοῦντο μέχρι τοῦ μέσου σχεδὸν τοῦ πάχους τοῦ τοίχου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀκολουθεῖ τὸ σύστημα τῆς πρὸς αὐτὴν συνεχομένης ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου, ἥτις δὲν παρουσιάζει κανονικὴν ἐναλλαγὴν λίθων καὶ πλίνθων. Ἐκεῖ κυριαρχεῖ μᾶλλον ἡ ἰδέα τῆς παρεμβολῆς μιᾶς πλίνθου μεταξὺ τῶν ὀριζοντίων στρωμάτων τῶν λίθων¹.

Τὸ ἐκ τῆς παρατηρήσεως ταύτης ἐξαγόμενον συμπέρασμα, ὅπερ, ἐννοεῖται, δὲν ἀφορᾷ μόνον τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριο, εἶναι ὅτι ἡ ἐμφάνισις τῶν ἀκαλύπτων, ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ μνημείου ἀπησχόλει τοὺς οἰκοδομοῦντας αὐτό, ἐνῶ αἱ ἐσωτερικαὶ

¹ Χωρὶς τοῦτο νὰ ἐφαρμόζεται αὐστηρῶς.

ἐπιφάνειαι, ὥς μέλλουσαι νὰ καλυφθῶσι δι' ἐπιχρίσματος, δὲν ὑπέκειντο εἰς αἰσθητικούς περιορισμούς.

ΤΡΟΠΟΣ ΚΑΛΥΨΕΩΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Ἐρειδόμενοι ἐπὶ τῶν προηγηθεισῶν παρατηρήσεων εἵμεθα πλέον εἰς θέσιν νὰ διερευνήσωμεν τὸ πρόβλημα τῆς καλύψεως τοῦ κτηρίου. Πρὸς τοῦτο παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς :

α) Εἰς τὸν πρὸ τῆς ἀψίδος πρῶτον χῶρον. Τὸ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου λοξότιμητον γείσον, τοποθετούμενον κατὰ κανόνα ¹ εἰς τὰς γεννήσεις τῶν θόλων, καὶ ἡ καμπύλωσις τοῦ ὑπὲρ τὸ γείσον τοῦτο τμήματος τοίχου, δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς καλύψεως τοῦ χώρου τούτου διὰ καμάρας παραλλήλου πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ μνημείου (εἰκ. 4, α). Γνωστὸν ἐξ ἄλλου τυγχάνει ὅτι εἶναι ἀρχαιοτάτη παράδοσις, ἀναγομένη εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ², νὰ συνεχίζεται τὸ οἰκοδομικὸν σύστημα τοῦ τοίχου, ἐφ' οὗ ἐδράζεται ὁ θόλος, καὶ μετὰ τὴν καμπύλωσιν αὐτοῦ, ὅσον ἐπιτρέπει τοῦτο ἡ καμπύλωσις αὕτη, ἥτις, παρὰ τὴν γέννησιν τοῦ θόλου δὲν εἶναι ἀκόμη μεγάλη, πρὸς ἀποφυγὴν, ὅσον ἔνεστι, τῆς κατὰ πολὺ δυσκολωτέρας θολοδομίας. Εἶναι φανερόν ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ ὑπὲρ τὸν καμπυλωμένον τοῖχον κατακόρυφος ἐκ πλίνθων τοῖχος προσετέθη κατὰ τὴν μουσουλμανικὴν περιόδον καὶ μετὰ τὴν κατακρήμνισιν τῆς καμάρας, διὰ νὰ ἐπικαθίσῃ ἐπ' αὐτοῦ ἡ ξυλίνη στέγη.

Τὸ συμφώνως πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ἐξεταζομένου χώρου καὶ τῆς καμπυλότητος τοῦ ὑπὲρ τὸ λοξότιμητον γείσον τοίχου καθοριζόμενον τόξον ὑψοῦται μέχρι στάθμης +2,19 (ΠΠ). Πρὸς τὸ τόξον τοῦτο ὁμόκεντρον βεβαίως πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου διαγραφόμενον τόξον τοῦ καλύπτοντος τὴν ἀψίδα τεταρτοσφαιρίου, ὥς ἄλλωστε τοῦτο σημειοῦται καὶ ἐπὶ τῆς τομῆς τοῦ Van Millingen (εἰκ. 2, ε).

β) Εἰς τὸν κεντρικὸν χῶρον. Ἡ ὑπαρξίς τῶν τριῶν παραθύρων, τὰ ὅποια εἶδομεν ὅτι εὐρίσκονται εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος τῆς ἔσοχῆς τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου χώρου, εἰς στάθμην ὑψηλοτέραν τῆς ἀρχῆς τῆς καμπυλώσεως τοῦ ὑπὲρ τὸ λοξότιμητον γείσον τοῦ προηγούμενου χώρου τοίχου, δεικνύει ὅτι ὁ νότιος τοῖχος τοῦ κεντρικοῦ χώρου συνεχίζεται κατακορύφως πέραν τῆς διὰ καμάρας καλύψεως τοῦ πρώτου χώρου, ἐφ' ὅσον δὲ γνωρίζομεν ἐκ τῶν σωζομένων ὑπολειμμάτων ὅτι ἡ ἐν τῷ νοτίῳ τοίχῳ ἔσοχὴ ἐκαλύπτετο ὑπὸ τόξου, συμπεραίνομεν ὅτι ὁ κατακορυφισμὸς τοῦ τοίχου τούτου ἐξετείνετο μέχρι, τοῦλάχιστον, τοῦ ἀνωτάτου σημείου τοῦ τόξου τούτου (εἰς στάθμην δηλαδὴ περίπου +1.90). Οἶανδήποτε μορφὴν καὶ ἂν εἶχεν ἡ κάλυψις τοῦ κεντρικοῦ χώρου, τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι αὕτη δὲν εὐρίσκετο εἰς τὸ αὐτὸ μετὰ τῆς καλυπτούσης τὸν προηγούμενον χῶρον καμάρας ὕψος, ἀλλὰ πολὺ ὑψηλότερον.

¹ Τὸ ἐν λόγῳ γείσον (τοῦ ὁποίου τὴν θέσιν, εἰς τὰς γεννήσεις τῶν θόλων καὶ τρουλλῶν, βλέπε εἰς Α. CHOISY, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, πίν. XIX/2) ἐκτὸς τῆς αἰσθητικῆς ἔχει καὶ κατασκευαστικὴν σημασίαν, διότι ἀποτελεῖ τὸ μέτωπον ὁλοκλήρου πλακός, ἐφ' ἧς ἐδράζεται ὁ θόλος. Ἡ παρεμβολὴ τῆς πλακὸς ταύτης μεταξὺ τοίχου καὶ

θόλου ἀνάγει τὴν καταγωγὴν τῆς εἰς αὐτὴν τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν (Τοῦ αὐτοῦ, *L'art de bâtir chez les Romains*, πίν. II/2, XVII/1, XXI, XXII/1).

² Α. CHOISY, *L'art de bâtir chez les Romains*, Paris 1873, 58, εἰκ. 12, 19.

Τὸ μετὰ πολλῆς ἀκριβείας καὶ διὰ καταλλήλου διαμορφώσεως τῶν τοίχων τοῦ καλυφθησομένου χώρου δημιουργηθὲν τετράγωνον τῆς κατόψεως αὐτοῦ, ἢ εἰς τὸ ἀνώτατον τμήμα αὐτῆς δημιουργοῦσα τύπανον, διάτρητον διὰ τριῶν χαρακτηριστικῶν παραθύρων, τοξοσκεπῆς ἐσοχῇ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ ἡ ὑπὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς παραδόσεως καθοριζομένη μορφολογία τῶν βυζαντινῶν κτηρίων, εἶναι λόγοι ἐπιβάλλοντες ἀναντιρρήτως τὸ συμπέρασμα τῆς διὰ τρούλλου καλύψεως τοῦ ὑπερυψωμένου τούτου κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημείου.

Τὸ συμπέρασμα τοῦτο μεγάλως ἐνισχύεται καὶ ἐκ δύο ἀκόμη παρατηρήσεων, αἵτινες δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν εἰς ἀπλὴν σύμπτωσιν :

α) Ἀπλοῦν βλέμμα εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ μνημείου ἀποκαλύπτει ἀμέσως τὴν προσπάθειαν δημιουργίας τεσσάρων ὀγκωδῶν πεσσῶν (εἰκ. 4, γ), εἰς τὰς κορυφὰς τοῦ ὀρίζοντος τὸν κεντρικὸν ἄξονα τετραγώνου, πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἐκ τοῦ τρούλλου ὠθήσεων.

β) Εἰς τὴν βάσιν τῶν τρούλλων, ὡς γνωστόν, τοποθετεῖται λοξότμητον γείσον, ἐφαπτόμενον τοῦ ἐξωραχίου τῶν περὶ τὸν τρούλλον ἡμικυλινδρικών θόλων¹. Συνέπεια τούτου εἶναι ὅτι ἡ διαφορὰ στάθμης μεταξὺ τοῦ ἀνωτάτου σημείου τοῦ ὑπὸ τοῦ ἐξωραχίου τῆς καμάρας ὀριζομένου τόξου καὶ τοῦ ἀνωτάτου σημείου τοῦ ὑπὸ τῶν λοφίων ὀριζομένου τόξου (εἰκ. 4, β-γ) ἰσοῦται πρὸς τὸ μέγεθος τῆς πλίνθου, δι' ἧς κατεσκευάσθη ἡ καμάρα. Ἡ διαφορὰ αὕτη στάθμης εἰς τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν περιπτώσιν (ΠΙΙ) εἶναι περὶ τὰ 33 ἐκ., τοῦθ' ὅπερ συμπίπτει πρὸς συχνάκις ἀπαντῶμενον εἰς κτήρια τῆς Πρωτευούσης μέγεθος πλίνθου².

Τῆς ὑπάρξεως τοῦ καλύπτοντος τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ μνημείου τρούλλου μὴ ἐπιδεχομένου ἀμφιβολίας ἀπομένει νὰ καθορισθῇ ἡ μορφή τοῦ τρούλλου τούτου. Δυστυχῶς οὐδὲν θετικὸν σχετικὸν δεδομένον ὑπάρχει καὶ μόνον ὁ καθορισμὸς τῆς χρονολογίας ἰδρύσεως τοῦ μνημείου θὰ ἐπιτρέψῃ εἰς ἡμᾶς νὰ προβῶμεν εἰς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀκριβῆ ἀποκατάστασιν τῆς μορφῆς ταύτης, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τρούλλους σωζομένων μνημείων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐπιφυλασσόμεθα νὰ πράξωμεν εἰς τὴν κατάλληλον στιγμήν.

γ) Εἰς τὸν τρίτον ἄξονα. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι εἰς μίαν τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ τρίτου χώρου σώζεται λοξότμητον γείσον (πίν. 7, 4-α), τὸ γεγονός δὲ ὅτι τοῦτο δὲν συνεχίζεται ἐπὶ τῆς σωζομένης νοτίας στενῆς αὐτοῦ πλευρᾶς³ ἐπιβάλλει τὴν παραδοχὴν τῆς καλύψεως καὶ τοῦ χώρου τούτου διὰ καμάρας, τὴν φορὰν ταύτην ὅμως καθέτου πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ μνημείου (εἰκ. 4, α), τῆς ὁποίας τὸ τόξον θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁμόκεντρον πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου σωζόμενον τόξον.

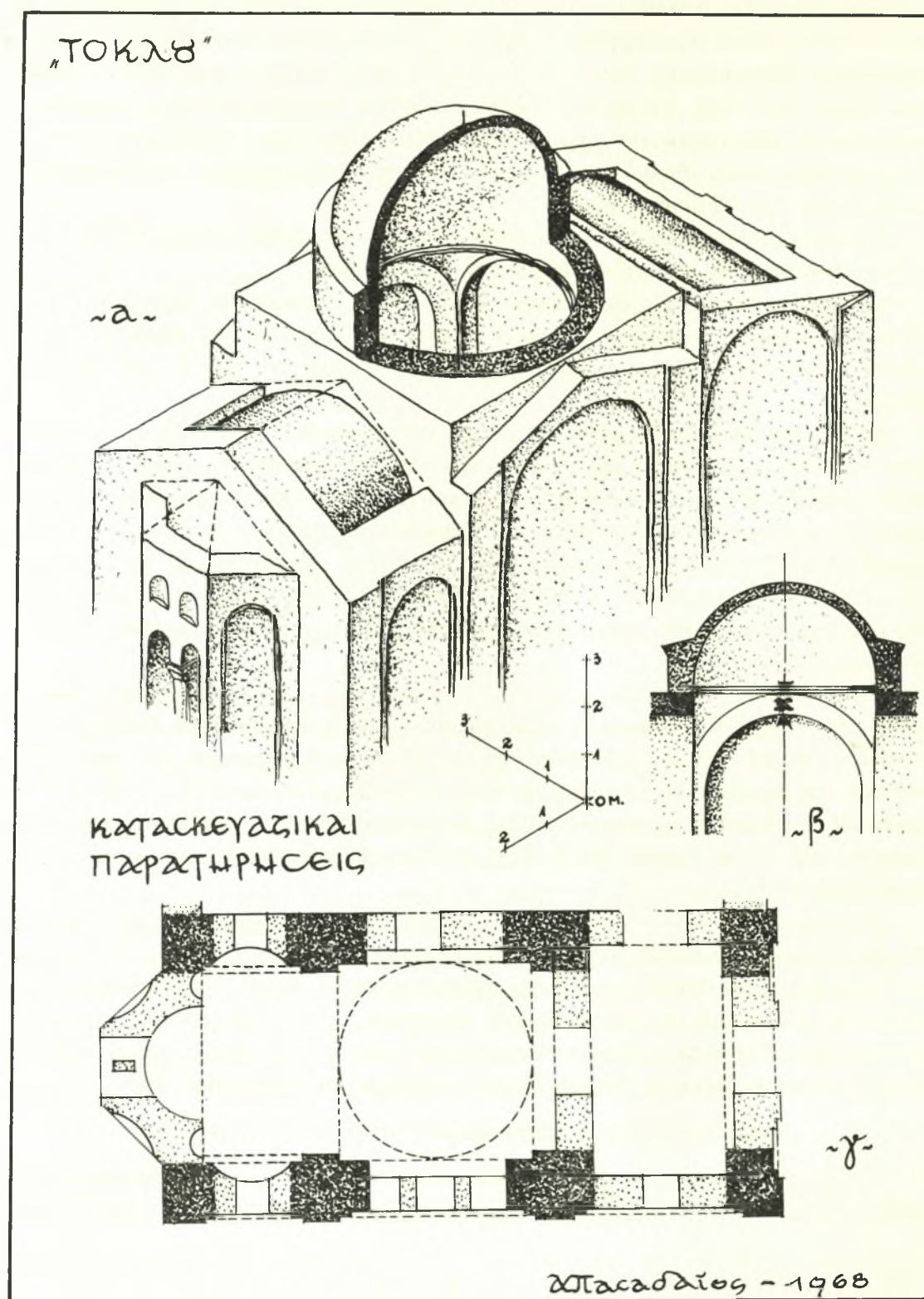
ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΜΗΚΟΣ ΤΟΜΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Αἱ ἄχρι τοῦδε ἐκτεθεῖσαι παρατηρήσεις καὶ ἰδίᾳ αἱ εἰς τὴν τρίτην διάστασιν ἀναφερόμεναι συμβάλλουν ἀναμφιβόλως εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς κατὰ μῆκος τομῆς τοῦ μνη-

¹ A. CHOISY, L'art de bâtir chez les Byzantins, πίν. XIX/2.

² A. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, ἔ. ἀ. 13, 69.

³ Ὅποτε θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ σκέψις περὶ σταυροθολίων (βλ. σχετικῶς A. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, ἔ. ἀ. 58).

Εικ. 4.

μείου μέχρι τῆς βάσεως τοῦ καλύπτοντος τὸν κεντρικὸν χώρον αὐτοῦ τρούλλου (εἰκ. 5), εἰς ἃς συμπληρωματικῶς δεόν νὰ προστεθῶσι καὶ τὰ ἑξῆς :

α) Τὰ ἐντὸς τοῦ ὑπὸ τὸν τρούλλον τυμπάνου τρία παράθυρα, τὰ ὁποῖα διασώζονται εἰς ἀρκετὸν ὕψος, πρέπει νὰ συμπληρωθῶν ὡς τοξωτὰ καὶ ὡς διαφέροντα κατὰ τὸ ὕψος, λόγῳ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὰ τόξου τῆς ἐσοχῆς τοῦ νοτίου τοίχου, εἰς τρόπον ὥστε τὸ κεντρικὸν παράθυρον νὰ εἶναι ὑψηλότερον, τὰ δὲ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ δύο ἄλλα χαμηλότερα μὲν ἀλλὰ ἰσοῦψῃ, τοῦθ' ὅπερ εἴθισται παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς ¹.

β) Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ κατὰ τὸν πρῶτον χώρον πάχους τοῦ νοτίου τοίχου εἰς τὸν κεντρικὸν χώρον, ἀμέσως πρὸ τοῦ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τρίτου χώρου ἐγκαρσίον τοίχου, δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ εἰ μὴ μόνον ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι τοῦτο ἐγένετο : Πρῶτον μὲν διὰ λόγους αἰσθητικούς, ἥτοι διὰ νὰ συνεχισθῇ ὀπτικῶς, πέραν τοῦ τρούλλου, ἢ πρὸς Ἀνατολὰς καμάρια, δεύτερον δέ, διὰ λόγους κατασκευαστικῆς ἀνάγκης, διότι ἡ κατὰ 40 ἐκ. μετακίνησις τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου πρὸς Ἀνατολὰς μειώνει μὲν ἀφ' ἐνὸς τὴν ἐδραστικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τρούλλου πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην, παραβλάπτει δὲ ἀφ' ἑτέρου τὴν ὀργάνωσιν τῶν λοφίων.

γ) Τὸ δάπεδον τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ κτηρίου εἶναι φανερόν ὅτι ὀφείλει νὰ εὐρίσκεται εἰς λογικὴν, ἀπὸ τῆς κατωτάτης στάθμης τοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδος, ἀπόστασιν, ἥτοι περὶ τὸ ἐν περίπου μέτρον κάτωθεν αὐτῆς, τοῦθ' ὅπερ βεβαιοῦται, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς ἑφεξῆς, καὶ ἐκ τῆς ἀλληλοδιαδοχῆς τῶν ἐπὶ τῶν ὀψεων ζωνῶν λίθων καὶ πλινθῶν. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἡ μὲν ἀπόστασις τοῦ κατωτέρου μέρους τοῦ ἐντὸς τῆς κόγχης τοῦ πρώτου χώρου παραθύρου, ἀπὸ τοῦ δαπέδου, εἶναι περὶ τὰ 1.50 μ., τὸ δὲ ὕψος τῆς χαμηλοτέρας ἐκ τῶν δύο θυρῶν τῶν ἀνοιγομένων εἰς τὸν νότιον τοῖχον εἶναι περὶ τὰ 2.85 μ., ἀμφότερα παραδεκτὰ μεγέθη ².

ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΟΨΕΩΝ

Α. Ἀνατολικὴ πρόσοψις (εἰκ. 6). Ἡ γενικὴ μορφή τῆς ὀψεως ταύτης εἶναι γνωστὴ ἐκ τῆς δευτέρας φωτογραφίας τοῦ Van Millingen (εἰκ. 2, γ), ὅπου, ὡς εἶδομεν ³, αὕτη εἶναι ἐμφανὴς μέχρι τοῦ ἄξονος τῆς ἐν αὐτῇ ἀψίδος. Ὁ ἐπὶ τοῦ ἄξονος τούτου πεσσίσκος ἐδράζεται, ὡς εἶδομεν ⁴, ἐπὶ στάθμης -3.66, ἣτις συμπίπτει πρὸς τὴν στάθμην τῆς ἄνω ἐπιφανείας ζώνης πλινθῶν, τὴν ὁποῖαν εὐρίσκομεν ἐφαρμόζοντες — πέραν τῆς σωζομένης ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου κατωτέρας πλινθίνης ζώνης, τῆς ὁποίας ἡ στάθμη εἶναι -2.38, — τὸν ρυθμὸν ἐναλλαγῆς λιθίνων καὶ πλινθίνων ζωνῶν, ὡς καθορίζεται οὗτος ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου μέχρι σήμερον σωζομένων τεσσάρων λιθίνων καὶ τεσσάρων πλινθίνων ζωνῶν.

Ἐὰν εἰς τὴν ζώνην, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐδράζεται ὁ πεσσίσκος, δώσωμεν τὸν ἀριθμὸν I, τὸ ὕψος τοῦ πεσσίσκου καλύπτει τὴν ἀπόστασιν μεταξὺ τῆς ἐν λόγῳ ζώνης καὶ τῆς

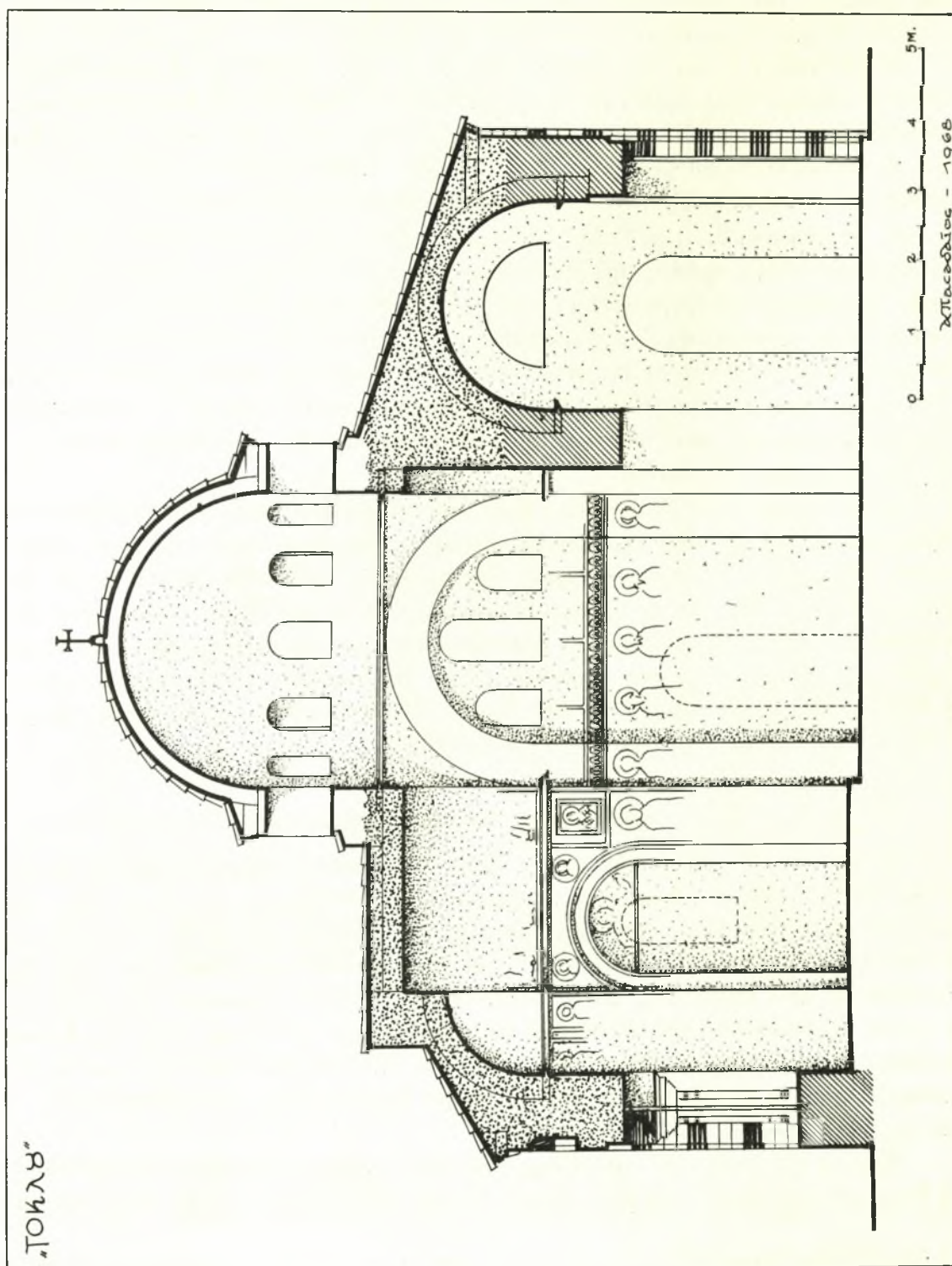
¹ Ἀκατάληπτος, Παντεπόπτης.

² Ἐθεωρήθη σκόπιμον ὅπως παρασταθῶν ἐπὶ τῆς τομῆς ταύτης τὰ περιγράμματα τῶν ἐπὶ τῶν φωτο-

γραφίων τοῦ Schneider τοιχογραφίων καὶ ἄλλων διακοσμητικῶν στοιχείων.

³ Ἀνωτέρω σ. 85.

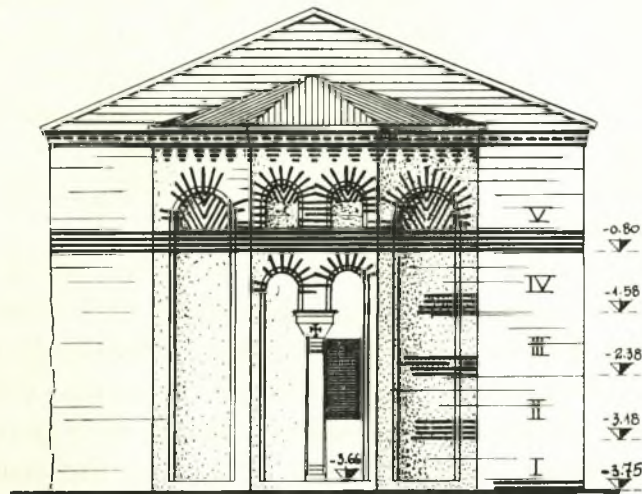
⁴ Ἀνωτέρω σ. 93.

Εἰκ. 5. Ἀποκατάστασις τῆς κατὰ μήκος τομῆς.

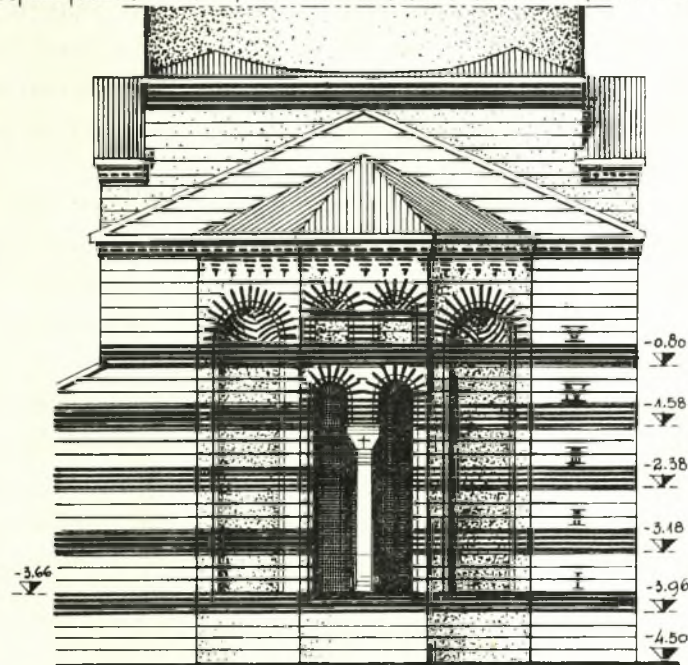
„ΤΟΚΛΘ”

ἀναπαράστασις τῆς μορφῆς τῆς ἀνατολικῆς ὀψέως τῆς μνημείου κατὰ τὸ 1929

0 0.5 1 2 3 4 m

ἀποκαταστάσις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς ἀνατολικῆς ὀψέως

Χ. Παπαδόπουλος
1966

Εἰκ. 6.

κάτω ἐπιφανείας τῆς φερούσης τὸν ἀριθμὸν IV ζώνης. Ἡ τελευταία αὕτη ζώνη, ὡς καὶ αἱ ὑπ' αὐτὴν δύο, αἵτινες συνεπῶς φέρουν τοὺς ἀριθμοὺς III καὶ II, φαίνονται ἐπὶ τῆς φωτογραφίας τοῦ Van Millingen, ἣτις καὶ ἐπαληθεύει οὕτω τὴν γεωμετρικὴν κατασκευὴν, καθ' ἣν τὰ τοξύλλια τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος ὀργανοῦνται μεταξὺ τῶν σωζομένων ζωνῶν ἀριθ. IV καὶ V. Ὑπὲρ τὴν ὑπ' ἀριθ. V ζώνην, συμφώνως καὶ πρὸς τὰς ὑποδείξεις τῆς φωτογραφίας, εὐρίσκονται τὰ τόξα τὸσον τῶν ὑπὲρ τὸ δίλοβον μικρῶν, ὅσον καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ δύο μεγάλων κογχῶν. Τῶν τοξυλλίων τῶν μικρῶν κογχῶν σχεδὸν ἐφάπτονται, κατὰ τὴν φωτογραφίαν, τὰ τριγωνικὰ στοιχεῖα τῆς κορωνίδος τῆς ἀψίδος, τῆς ὁποίας (κορωνίδος) τὸ ὕψος φαίνεται χαμηλότερον τοῦ ὕψους τῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων ζωνῶν¹.

B. Βόρειος πρόσοψις (εἰκ. 7, 8). Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη εἶδομεν ὅτι ἡ κορωνὶς τῆς ἀψίδος συνεχίζεται καὶ ἐπὶ τῆς πρώτης ἀπὸ Ἀνατολῶν παραστάδος τῆς βορείου προσόψεως. Ἡ θέσις ἐξ ἄλλου καὶ τὸ πλάτος τῶν παραστάδων τῆς ὄψεως ταύτης ἔχει ἤδη καθορισθῇ εἰς τὴν κάτοψιν (εἰκ. 3). Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πλάτος τῶν παρὰ τὰς παραστάδας λωρίδων, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς: Μία τοιαύτη λωρὶς διασώζεται, ὡς εἶδομεν², ἐπὶ τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ δυτικῆς τοίχου (III καὶ πίν. 7, 2) καὶ ἔχει πλάτος 16 ἐκ. Τὸ πλάτος τοῦτο, συγκρινόμενον πρὸς τὸ πλάτος τῶν παραστάδων³, ἀποτελεῖ τὸ ἓν πέμπτον αὐτῶν. Εἰς τὴν φωτογραφίαν ὅμως τοῦ Van Millingen ἡ σχέσις αὕτη δὲν ὑπερβαίνει τὸ ἓν τρίτον (εἰκ. 2, β). Τοῦτο σημαίνει ὅτι αἱ λωρίδες τῆς βορείου προσόψεως ἦσαν πλατύτεραι τῶν ἐπὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως λωρίδων, ὅπου τὰ τυφλὰ ἀψιδώματα ἦσαν κατὰ πολὺ στενότερα⁴.

Τόσον τὸ σχέδιον Πασπάτη (εἰκ. 2, α), ὅπου τοῦτο διαγράφεται σαφῶς, ὅσον καὶ ἡ φωτογραφία τοῦ Van Millingen (εἰκ. 2, β) καθορίζουσι τὸ ὕψος, μέχρι τοῦ ὁποίου ἐξικνεῖτο τὸ τυφλὸν ἀψιδώμα τοῦ πρώτου ἀπὸ Ἀνατολῶν τμήματος τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν προσόψεως, τὸ τόξον τοῦ ὁποίου σχεδὸν ἐφάπτεται τῆς κορωνίδος. Διὰ τῆς κατὰ μῆκος τομῆς ἐξ ἄλλου (εἰκ. 5) καθορίζεται τόσον τὸ τόξον τοῦ κεντρικοῦ, μεγάλου ἀψιδώματος τῆς προσόψεως, ὅπερ εἶναι ὁμόκεντρον πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ἐν μέρει σωζόμενον τόξον τῆς ἐκεῖ ἐσοχῆς, ὅσον καὶ τὸ τόξον τοῦ πρὸς Δυσμᾶς τρίτου ἀψιδώματος, ὅπερ εἶναι τὸ ἐπὶ τῆς ὄψεως ἵχνος τῆς ἐκεῖ καμάρας.

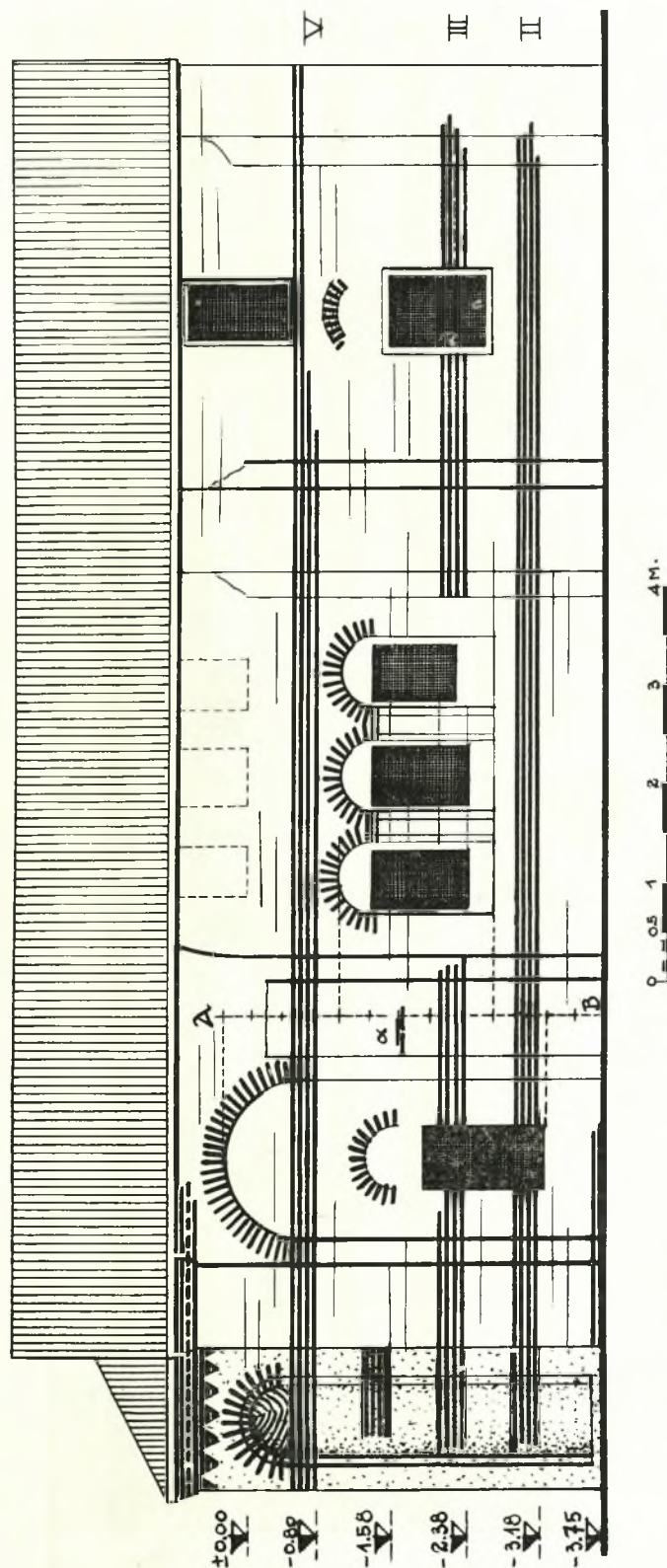
Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς προσόψεως ἀνάγκη ὅπως καθορισθῶσι καὶ ὕψος τὰ ἐν αὐτῇ παράθυρα. Πρὸς τοῦτο παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: 1) Τῇ βοηθείᾳ τῆς φωτογραφίας τοῦ Van Millingen εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῶν μετ' ἀκριβείας, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἀνωτάτη στάθμη μέχρι τῆς ὁποίας ἐκτείνονται τὰ τρία παράθυρα τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς προσόψεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ κατώτατον ἄκρον αὐτῶν, ὡς διεσώζετο τοῦτο κατὰ

¹ Δεδομένου ὅτι εἰς τὸ κτήριο ἡ ἐξ ὀπτοπλίνθων ζώνη, ἀποτελουμένη ἐκ τεσσάρων πλίνθων, ἔχει ὕψος 30 ἐκ., τὸ δὲ ὕψος τῆς κορωνίδος εἶναι ὀλιγώτερον, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι αὕτη εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸ σύνθηδες βυζαντινὸν σύστημα τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ἣτις ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς διαγωνίως τοποθετημένης πλίνθου, μεταξὺ δύο ἄλλων, ἐπ' εὐθείας κειμένων.

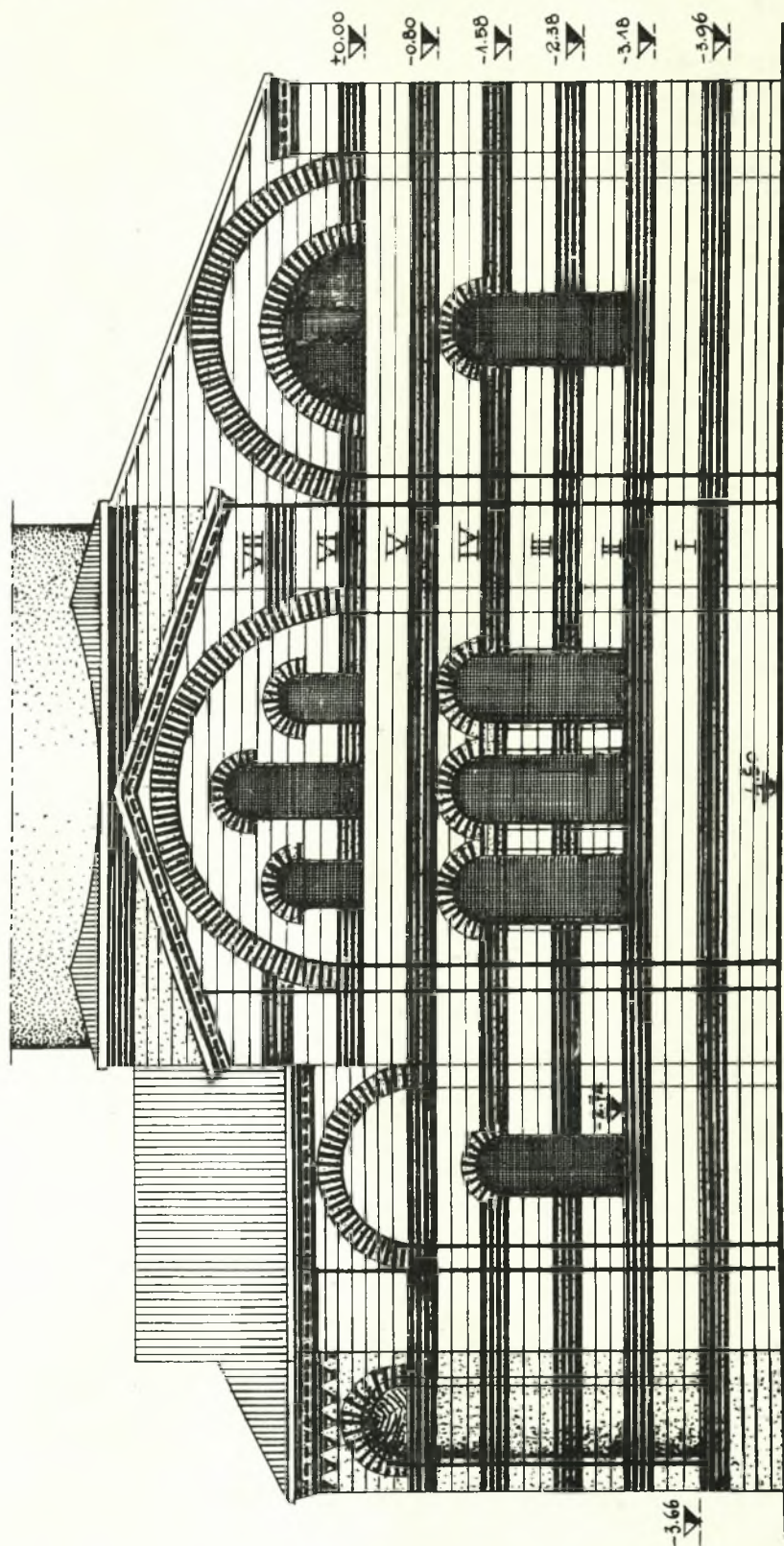
² Ἀνωτέρω σ. 88.

³ Περί τὰ 82 ἑκατοστά.

⁴ Ἐκ τῆς ἀναλογικῆς σχέσεως παραστάδων καὶ λωρίδων, τὸ πλάτος τῶν τελευταίων καθορίζεται εἰς 25 ἐκ., ἀριθμὸς ὅστις ἀνταποκρίνεται πρὸς σύνθηδες μῆκος βυζαντινῆς πλίνθου, διὰ τὰ συνεχίζοντα ταύτας τόξα τῶν ἀψιδωμάτων (Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, ἔ. ἀ. 69).

Είχ. 7. "Τοκλού". Αναπαράσταση της μορφής της βορείου όψεως του μνημείου από της καταδράσεως αυτού κατά το έτος 1929 επί τη βάσει σφωμένων και εν τώ κειμένω αναφερομένων γραφικών και φωτογραφικών στοιχείων.

Είχ. 8. «Τοκλός». Ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς μερφῆς τῆς βορείου ὀφείας τοῦ μνημείου.

τὴν ἐποχὴν ἐκείνην¹. Ἡ οὕτω καθοριζομένη ἀνωτάτη στάθμη τῶν τόξων τῶν παραθύρων, σημειουμένη ἐπὶ τῆς προσόψεως (εἰκ. 7, **AB**), παρουσιάζεται τοιαύτη, ὥστε τὰ ἐκ πλίνθων τόξα τῶν παραθύρων νὰ ἐφάπτονται τοῦ κάτω ὁρίου τῆς ὑπ' ἀριθ. V ζώνης ὀπτοπλίνθων τῆς ὄψεως. Τοῦτο ἐπαληθεύεται καὶ ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη (εἰκ. 2, α), ὅπου πλινθίνη ζώνη εἰς τὴν στάθμην ταύτην ἐφάπτεται τῶν τόξων τῶν παραθύρων. Ἡ ζώνη αὕτη συνεχίζεται, εἰς τὸ σχέδιον, καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ὄψεως, ὅπου ἀντί, ὡς ἔδει, νὰ ἐφάπτεται ἐπίσης τῶν τοξυλλίων τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος, τέμνει τὰς ἐκεῖ ὑπερμέτρως μακρὰς κόγχας, αἵτινες ὑπάρχουν ὑπὲρ τὸ διλόβον, καθισταμένου καὶ διὰ τούτου ἐμφανοῦς τοῦ λάθους τοῦ σχεδιαστοῦ². Ἡ ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη, εἰς τὴν στάθμην ταύτην, εἰκονιζομένη ζώνη, κατὰ ταῦτα, εἶναι ἡ ὑπ' ἀριθ. V, ἐνῶ ἡ κάτωθεν τῶν παραθύρων διερχομένη καὶ μὴ ἐγγίζουσα αὐτὰ εἶναι, συμφώνως πρὸς τὰς σήμερον σωζομένας ζώνας, ἡ ὑπ' ἀριθ. II. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ζωνῶν καὶ πλησιέστερον πρὸς τὴν κάτω, ὑπάρχει, ὡς ἐλέχθη εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ σχεδίου³, ἄλλη μία ζώνη, ἣτις ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. III, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει ὅτι μεταξὺ ταύτης καὶ τῆς ἀνωτέρας πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἄλλη μία (ἡ ὑπ' ἀριθ. IV), ἣτις δὲν φαίνεται ἐπὶ τοῦ σχεδίου, εἰ μὴ μόνον ἀδιοράτως, ἐπὶ τοῦ τρίτου τμήματος τῆς προσόψεως (εἰκ. 7, α), εἰς τὴν πρέπουσαν μεταξὺ τῆς ἄνω καὶ τῆς κάτω ζώνης θέσιν, καὶ ἐπὶ τῆς δευτέρας ἀπὸ Ἀνατολῶν παραστάδος ὡς τρεῖς μόνον πλίνθοι, δύο ἐν συνεχείᾳ καὶ μία ὑπερθεν τῆς πρώτης⁴. Αἱ δηλοῦσαι τὴν θέσιν τῆς ὑπ' ἀριθ. IV ζώνης πλίνθοι αὗται εἴμεθα εἰς θέσιν σήμερον νὰ γνωρίζωμεν ἀσφαλῶς, ὅτι ἔχουν ἐσφαλμένως σχεδιασθῇ, διότι ἡ ζώνη αὕτη σώζεται σήμερον καὶ εὐρίσκεται εἰς ὑψηλότεραν αὐτῶν στάθμην. Ἐὰν ἐξ ἄλλου λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ τόξον τοῦ εἰς τὸ πρῶτον ἐξ Ἀνατολῶν τμήμα τῆς προσόψεως παραθύρου πρέπει, συμφώνως πρὸς τὴν στάθμην τοῦ εἰς τὸν νότιον τοῖχον σωζομένου, πρὸς τὸ ὅποιον εἶναι συμμετρικόν, νὰ ὀργανοῦται ἐντὸς τῆς ὑπ' ἀριθ. IV ζώνης, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν ὅτι, ὅπως αἱ παρ' αὐτὸ τρεῖς πλίνθοι, οὕτω καὶ τὸ τόξον τοῦ ἐν λόγῳ παραθύρου ἐσχεδιάσθη χαμηλότερον τῆς πραγματικῆς αὐτοῦ θέσεως. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἐνισχύεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ σχέσις τῶν τριῶν πλίνθων καὶ τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος τόξου, ὅπως τοῦτο ἐσχεδιάσθη ὑπὸ τοῦ συνοδεύοντος τὸν Πασπάτην ζωγράφου, εἶναι ἀκριβῶς ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν σχέσιν τῆς ὑπ' ἀριθ. IV ζώνης καὶ τόξου, ἐὰν τοῦτο τεθῇ εἰς τὴν θέσιν ἣν ἀπαιτεῖ ἡ στάθμη τοῦ σωζομένου ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου παραθύρου.

Τῆς στάθμης τοῦ ἀνωτάτου σημείου τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν παραθύρου οὕτω καθορισθείσης, ἐὰν ἐκ τοῦ σημείου τούτου μετρήσωμεν τὸ ὕψος αὐτοῦ, ἐκ τοῦ συμμετρικοῦ του, βλέπομεν ὅτι τοῦτο ἐξικνεῖται ἀκριβῶς μέχρι τοῦ ἄνω ὁρίου τῆς ὑπ' ἀριθ. II ζώνης,

¹ Ὁ καθορισμὸς οὗτος γίνεται ὡς ἑξῆς: Ἐπὶ τῆς εὐθείας AB (εἰκ. 2, β), ἣτις παριστᾷ τὴν ἀπὸ τοῦ πεζοδρομίου ἀπόστασιν τοῦ ἀνωτάτου σημείου τοῦ τόξου τοῦ πρώτου, ἐξ Ἀνατολῶν, τυφλοῦ ἀψιδώματος, τὰ σημεῖα «Γ» (διὰ τὴν ἄνω στάθμην τῶν παραθύρων) καὶ «Δ» (διὰ τὴν κάτω), εὐρίσκονται, ἀντιστοίχως, ἐπὶ τῆς τετάρτης καὶ ἐνάτης, ἐκ τῶν ἄνω,

ὑποδιαίρέσεως τῆς ἐν λόγῳ εὐθείας, ἐὰν αὕτη διαιρεθῇ εἰς δεκατρία ἴσα μέρη.

² Ἀνωτέρω σ. 85.

³ Αὐτόθι.

⁴ Ἡ κατάστασις αὕτη ὀφείλεται, ἀσφαλῶς, εἰς τὸ γεγονός ὅτι τὸ μέρος τοῦτο τοῦ κτηρίου ἦτο, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Πασπάτη, ἐπικεχρισμένον.

πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ μίαν ἀκόμη ἀπόδειξιν ὅτι ἡ θέσις τοῦ παραθύρου, ὡς καθορίσαμεν αὐτὴν διὰ τῶν προηγηθέντων συλλογισμῶν, εἶναι ἡ πρέπουσα.

Ἐὰν τώρα καθορίσωμεν ἐκ τῆς φωτογραφίας τοῦ Van Millingen τὴν κατωτάτην στάθμην τοῦ ἐν τῷ πρώτῳ ἀψιδώματι τουρκικοῦ παραθύρου, βλέπομεν ὅτι αὕτη εἶναι χαμηλοτέρα τῆς στάθμης τοῦ ἐν τῷ νοτίῳ τοίχῳ ἀντιστοιχοῦ βυζαντινοῦ παραθύρου¹, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει ὅτι κατὰ τὴν μερικὴν ὑπὸ τῶν μουσουλμάνων ἐντοίχισιν τοῦ παραθύρου, τοῦτο ὑπέστη ἀλλοίωσιν. Πράγματι δὲ εἰς τὴν κάτωψιν τοῦ Traquair φαίνεται ἀλλοιωθεῖσα ὁλόκληρος ἡ περιέχουσα τὸ παράθυρον κόγχη (εἰκ. 2, δ).

β) Ἡ συμφώνως πρὸς τὴν φωτογραφίαν τοῦ Van Millingen καθορισθεῖσα κατωτέρα στάθμη τοῦ τριλόβου παραθύρου τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς προσόψεως εἶναι ἄσχετος πρὸς τὰς πλινθίνας ζώνας αὐτῆς. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν : Πρῶτον τὸ χαρακτηριστικὸν γεγονός ὅτι ὅσα ἐκ τῶν στοιχείων τῆς ἐξεταζομένης καὶ τῆς ἀνατολικῆς προσόψεως καθορίζονται ἐξ ἀδιασείστων δεδομένων, ἀναγομένων εἰς τὰ σωζόμενα ὑπολείμματα τοῦ μνημείου ἢ τὰ ἐν τῇ φωτογραφίᾳ εἰκονιζόμενα, εὐρίσκονται κατὰ κανόνα εἰς ἀρμονικὴν πρὸς τὰς πλινθίνας ζώνας ἐξάρτησιν, καὶ δεύτερον, ὅτι εἶναι λίαν πιθανὸν καὶ τὰ παράθυρα τοῦ κεντρικοῦ τμήματος νὰ ὑπέστησαν ἀλλοίωσιν κατὰ τὴν ἐν μέρει ἐντοίχισιν των ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν, ὅπως συνέβη διὰ τὸ παράθυρον τοῦ πρώτου τμήματος, τρίτον δὲ ἐνισχυόμενοι εἰς τὴν ἰδέαν ταύτην καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι αἱ ἀναλογίαι τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ τριλόβου, διὰ νὰ ἐναρμονισθοῦν πρὸς τὰς ἀναλογίας τοῦ ἐν τῷ πρώτῳ ἀπ' Ἀνατολῶν ἀψιδώματι παραθύρου, πρέπει νὰ ἐπιμηκυνθοῦν, κρίνομεν εὐλογον ὅπως δεχθῶμεν ὅτι καὶ τὰ παράθυρα ταῦτα ἐξικνούντο μέχρι τοῦ ἄνω ὁρίου τῆς ὑπ' ἀριθ. II πλινθίνης ζώνης.

γ) Τὰς αὐτὰς σκέψεις δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν καὶ διὰ τὸ παράθυρον, τὸ ὁποῖον ἀνοίγεται εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ τρίτου ἀπὸ Ἀνατολῶν τμήματος τῆς προσόψεως. Τοῦ παραθύρου τούτου, ὡς εἶδομεν², ἀναφαίνεται ἐπὶ τῆς φωτογραφίας τοῦ Van Millingen τὸ ἀρχικὸν αὐτοῦ τόξον εἰς τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν τῶν τόξων τοῦ τριλόβου στάθμην καὶ τοῦ αὐτοῦ πρὸς αὐτὰ μεγέθους³.

δ) Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ παράθυρα τὰ ἀνοιγόμενα ὑπὲρ τὰ μέχρι τοῦδε περιγραφέντα, ταῦτα καθορίζονται ὡς συμμετρικὰ πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, τῶν ὁποίων ἴχνη διασώζονται. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι καὶ εἰς τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς προσόψεως ὑπῆρχον παράθυρα, διότι ὁ Van Millingen, περιγράφων τὸ μνημεῖον, ἀναφέρει ταῦτα⁴.

Τὴν ὑπαρξιν παραθύρου εἰς τὸ τρίτον ἀπὸ Ἀνατολῶν τμήμα τῆς προσόψεως δηλοῖ τόσον τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη ὅσον καὶ ἡ φωτογραφία τοῦ Van Millingen. Εἰς ἀμφοτέρω τὸ παράθυρον, ὀθωμανικῆς προελεύσεως, φαίνεται πλησιάζον πρὸς τὸ ὑπ' αὐτὸ τόξον τοῦ κατωτέρου παραθύρου, ἐξικνούμενον μέχρι τῆς ὑπ' ἀριθ. V πλινθίνης ζώνης.

1 Ἡ στάθμη τοῦ τουρκικοῦ παραθύρου ἀντιστοιχεῖ, περίπου, εἰς τὴν ἐνδεκάτην ὑποδιαίρεσιν, ἐκ τῶν ἄνω, τῆς εὐθείας ΑΒ (εἰκ. 2, β), ἐνῶ ἡ τοῦ βυζαντινοῦ παραθύρου εἰς τὴν δεκάτην.

2 Ἀνωτέρω σ. 86-87 καὶ εἰκ. 2, β.

3 Καὶ τὸ παράθυρον τοῦτο δὲν ἔχει σχεδιασθῇ ἀκριβῶς εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Πασπάτη, ὡς καθιστᾷ τοῦτο φανερόν ἀπλῇ σύγκρισις φωτογραφίας καὶ σχεδίου.

4 Βλ. κατωτέρω σ. 109.

Εἶναι φανερόν ὅτι τὸ παράθυρον τοῦτο προήλθεν ἐκ μερικῆς ἐντοιχίσεως τοῦ ἡμικυκλικοῦ βυζαντινοῦ, τοῦ ὁποίου, ὡς εἶδομεν ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ νοτίου τοίχου, μέγα μέρος τοῦ τόξου διασώζεται κατὰ χώραν.

Γ. Δυτικὴ πρόσοψις. Τὰ μόνα δεδομένα πρὸς καθορισμὸν τῆς προσόψεως ταύτης εἶναι τὰ εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Van Millingen δημοσιευομένην κάτοψιν σημειούμενα. Ἐκ τούτων καταφαίνεται ὅτι καὶ ἡ πρόσοψις αὕτη ἐχωρίζετο διὰ δύο ἀκραίων — ἐκ τῶν ὁποίων, ὡς εἶδομεν, ἡ πρὸς Νότον σώζεται — καὶ δύο ἐνδιαμέσων παραστάδων εἰς τρία τμήματα, ἐξ ὧν τὸ κεντρικόν, πλατύτερον τῶν δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ, φέρει μεγάλην πύλην, ἣτις ἀπετέλει ἀσφαλῶς τὴν κυρίαν εἴσοδον τοῦ μνημείου. Αἱ παρὰ τὰς παραστάδας λωρίδες — ἐκ τῶν ὁποίων μία ἐπίσης σώζεται — δεικνύουσιν ὅτι καὶ ἐπὶ τῆς προσόψεως ταύτης ὑπῆρχον ἀψιδώματα, τὰ ὅποια κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐξικνούντο μέχρι τῆς ἐπιστεφούσης τὴν πρόσοψιν κορωνίδος, ὅπως καὶ εἰς τὸ πρῶτον στενὸν ἀψιδωμα τῆς βορείου πλευρᾶς συμβαίνει.

Ταῦτα εἶναι ὅσα δύναται τις νὰ διατυπώσῃ, βασιζόμενος ἐπὶ τῆς κατόψεως τοῦ Van Millingen καὶ τοῦ ἐλαχίστου μέρους τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὅπερ διασώζεται μέχρι σήμερον. Ἀναπαράστασις ὅμως τῆς ὅλης προσόψεως, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τούτων, θὰ ἦτο κατὰ μέγα μέρος ὑποθετικὴ.

Δ. Νοτιά πρόσοψις. Ἀκόμη ὀλιγώτεραι εἶναι αἱ ἐνδείξεις, τὰς ὁποίας διαθέτομεν περὶ τῆς νοτίας προσόψεως. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως, ὡς καὶ ἐν τοῖς προηγούμενοις ἐλέχθη, εἰς τὸ γεγονὸς τῆς ὑπάρξεως, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἤδη τῆς ἐπισκέψεως τοῦ μνημείου ὑπὸ τοῦ Van Millingen, τῆς πρὸς τὴν πρόσοψιν ταύτην ἐφαπτομένης οἰκίας, ἣτις καθιστᾷ προβληματικὴν τὴν ὑπαρξιν, ἐπὶ τῆς προσόψεως ταύτης, τῶν ἐπὶ τῆς ἀντιστοίχου αὐτῆς βορείου παρατηρουμένων παραστάδων. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡμεῖς σήμερον, ὅτε ὁ νότιος τοίχος ἐκτυλίσσεται ἀπηλλαγμένος παντὸς ἐπιχρίσματος πρὸ τῶν ὀμμάτων ἡμῶν, εὐρισκόμεθα εἰς πλεονεκτικὴν ἔναντι τῶν πρὸ ἡμῶν ἐρευνητῶν θέσιν, διότι ἐκ τῆς ἐξετάσεως αὐτοῦ δυνάμεθα νὰ καταλήξωμεν εἰς ὠρισμένα συμπεράσματα. Καὶ δὴ :

α) Τὰ δύο τοῦλάχιστον ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ τοίχου ἀνοιγμάτων, ἥτοι τὸ ἐντὸς τῆς κυκλικῆς κόγχης τοῦ πρώτου ἀπὸ Ἀνατολῶν τμήματος αὐτοῦ παράθυρον καὶ ἡ εἰς τὸ τρίτον τμῆμα μεγάλη θύρα (ΠΠ), εὐρισκόμενα ἐπὶ τῶν ἀξόνων τῶν εἰς οὓς ἀνήκουσι χώρων καὶ ἐναρμονιζόμενα τελείως πρὸς τὰς διαστάσεις τοῦ περιβάλλοντος, δὲν εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστεραι προσθήκαι, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ ὁ γυμνὸς σήμερον τοίχος οὐδεμίαν παρουσιάζει ἀλλοίωσιν τῆς τοιχοδομίας, δικαιολογοῦσαν τὴν ἀντίθετον σκέψιν¹.

β) Ἡ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου τοίχου ἀνωμαλία τῆς τοιχοδομίας, δηλωτικὴ τῆς συνεχίσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πρὸς Νότον, γεννᾷ τὴν σκέψιν ὑπάρξεως

¹ Ἐξ ὑπερβολικῆς συντηρητικότητος ἐξαιροῦμεν τὸ εἰς τὸ κεντρικὸν τμῆμα χαμηλότερον ἀνοιγμα διὰ μόνον τὸν λόγον, ὅτι, ἐπειδὴ ὁ ἄξων αὐτοῦ δὲν συμπίπτει πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ χώρου εἰς ὃν ἀνήκει, «δίδει τὴν ἐντύπωσιν» μεταγενέστερου ἀνοίγματος. Εἰς

ἀρχιτεκτονικὴν ὅμως «γραφικοῦ» χαρακτήρος, ὡς ἡ βυζαντινὴ, ἡ μετατόπισις τοῦ ἄξονος δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς κριτήριον, διὰ νὰ καταλήξῃ τις εἰς ἀρνητικὸν συμπέρασμα, τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον καὶ ἐδῶ ἡ τοιχοδομία οὐδεμίαν παρουσιάζει ἀλλοίωσιν.

πρὸς τὴν κατευθύνσιν ταύτην χώρου συνεχομένου πρὸς τὸ μνημεῖον καὶ συγκοινωνοῦν-
τος πρὸς αὐτὸ διὰ τῶν σωζομένων θυρῶν.

γ) Ἡ ἰδέα αὕτη ἐνισχύεται ὑπὸ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐπὶ τοῦ γυμνοῦ σήμερον νοτίου
τοίχου τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ μνημείου οὐδὲν ἔχνος ὑπάρχει τοῦ ἐπὶ τοῦ βορείου
τοίχου καὶ εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν παρατηρουμένου τριλόβου παραθύρου.

δ) Δεδομένου ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου ὑπάρχουν
τὰ ἔχνη τῶν ὑπὲρ τὸ σωζόμενον γείσον τῆς πρὸς Ἀνατολὰς καμάρας τριῶν παραθύρων,
ὡς καὶ τοῦ ὑπὲρ τὴν μεγάλην θύραν τοῦ δυτικοῦ τμήματος τόξου, ὅπερ προφανῶς ἐκά-
λυπτεν ἄνοιγμα, ὁ πρὸς Νότον χώρος ἦτο χαμηλός, τῆς στέγης του ἐξικνουμένης μέχρι
τῆς στάθμης τῶν προαναφερθέντων ἄνω ἀνοιγμάτων τοῦ νοτίου τοίχου.

ε) Δεδομένου ἐξ ἄλλου ὅτι πρὸς τὸν χώρον τοῦτον ἀνοίγεται ἐκτὸς τῶν θυρῶν καὶ
παράθυρον — τὸ ἐντὸς τῆς πρὸς Ἀνατολὰς κυκλικῆς κόγχης εὐρισκόμενον — ἀγόμεθα
εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ἐν λόγῳ χώρος πιθανὸν νὰ ἦτο στοά, παράλληλος πρὸς τὸν
ἄξονα τοῦ μνημείου, φέρουσα συμπαγεῖς τοίχους κατὰ τὰς μικρὰς αὐτῆς πλευρὰς καὶ
ἀνοικτὴ πρὸς Νότον¹. Ἡ ὑπαρξίς τοιαύτης στοᾶς εὐνοεῖται καὶ ἐκ τῆς παραδόσεως τῆς
Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὅπου, ὡς γνωστόν, αἱ στοαὶ εἶναι συνήθεις², κοσμοῦ-
σαι πλεῖστα ὅσα κτήρια τῆς Πρωτευούσης.

Ε. Σ τ έ γ α σ ι ς τ ο ὗ μ ν η μ ε ῖ ο υ. Αἱ κάθετοι πρὸς ἀλλήλας κατευθύνσεις
τῶν καλυπτόντων τὸν πρῶτον ἐξ Ἀνατολῶν καὶ τὸν τρίτον χώρον τοῦ μνημείου ἡμι-
κυλινδρικών θόλων καὶ ἡ τεχνικὴ ἀπαίτησις ἀποχετεύσεως τῶν ὀμβρίων ὑδάτων καθο-
ρίζουν ἀμφικλινῇ μὲν στέγην διὰ τὴν ὑπὲρ τὸν πρῶτον χώρον καμάραν, μονόρρικτον
δὲ διὰ τὴν ὑπὲρ τὸν τρίτον (εἰκ. 9). Αἱ ἐναπομένουσai πρὸς κάλυψιν δύο λωρίδες τοί-
χου, πρὸς Βορρᾶν καὶ Νότον τοῦ τετραγώνου ἐφ' οὗ ἐδράζεται ὁ τροῦλλος, συμφώνως
πρὸς τὰ εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν κρατοῦντα³, θὰ καλυφθοῦν διὰ λωρίδων ἀμφι-
κλινούσας στέγης περιβαλλούσης τὸ τόξον τοῦ κεντρικοῦ μεγάλου ἀψιδώματος τῆς βορείου
προσόψεως.

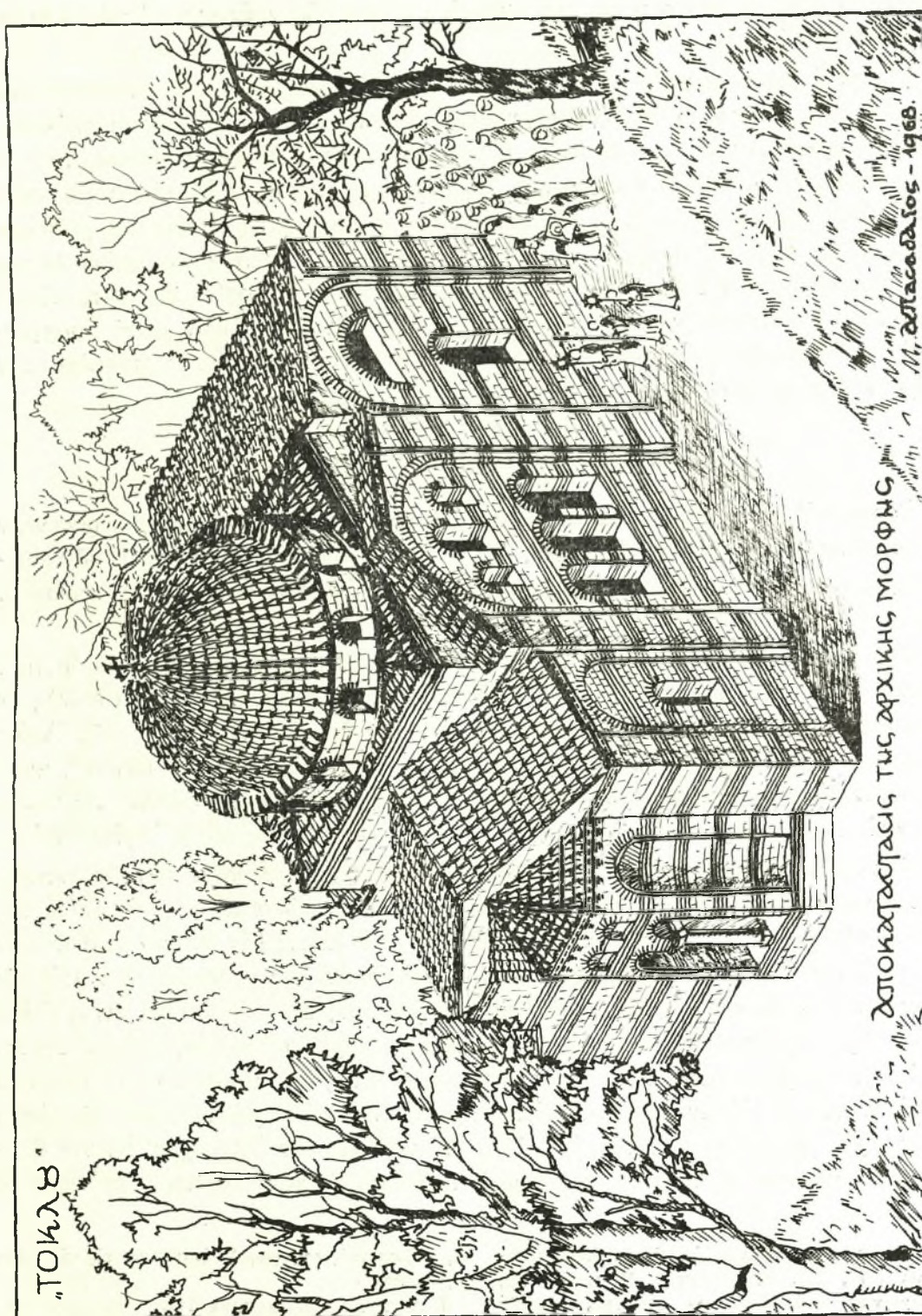
* * *

Διὰ τῆς μέχρι τοῦδε, κατ' ἀνάγκην, μακρᾶς ἀναλύσεως ἐγένετο προσπάθεια καθο-
ρισμοῦ τῆς μορφῆς τοῦ μνημείου (εἰκ. 3 καὶ 9). Κατὰ ταύτην ὁ ἐσωτερικὸς χώρος
αὐτοῦ παρουσιάζεται μονόκλιτος, φέρων πρὸς Ἀνατολὰς ἀψίδα, τρίπλευρον ἐξωτερικῶς,
καὶ πρὸς Δυσμᾶς προθάλαμον, κατὰ πλάτος τοποθετημένον, τοῦ ὁποίου τὸ μῆκος ἀντι-
στοιχεῖ πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κυρίως χώρου. Ἡ διάταξις αὕτη καὶ ὁ πρὸς Ἀνατολὰς
προσανατολισμὸς τοῦ μνημείου (ΠΠ) ὁδηγοῦν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι πρόκειται περὶ
ναοῦ φέροντος καμαροσκεπὴ νάρθηκα, συγκοινωνοῦντα διὰ σημαντικῆς πύλης μετὰ

¹ Πρόδηλον εἶναι ὅτι μόνον ἀνασκαφικὴ ἐργασία
εἶναι δυνατόν νὰ μετατρέψῃ εἰς βεβαιότητα τὸ συμ-
πέρασμα τοῦτο τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων, ἀν καὶ
πρέπει νὰ σκεφθῇ τις ὅτι ἡ ἰδρυσίς παραπλεύρως
οἰκίας (καὶ μάλιστα δις) πιθανὸν νὰ ἐγένεν αἰτία
ἐξαφανίσεως οἰουδήποτε ἔχρους.

² G. MILLET, *L'école grecque dans l'archite-
cture byzantine*, Paris 1905, 132.

³ Ὅπως παρατηρεῖται εἰς μονόκλιτους ναοὺς τῆς
Ἀρμενίας καὶ μονόκλιτους σταυροειδεῖς τῆς Ἑλλά-
δος. Βλ. σχετικῶς Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανικὴ καὶ
Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1942, 433, 442.

Είς. 9.

παραλλήλου πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ μνημείου νότιον χώρον, ὅστις κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦτο στοά.

Αἱ μικραὶ διαστάσεις τῶν συγκροτούντων τὸ μνημεῖον χώρων ἐπιβάλλουσιν ὅπως τοῦτο θεωρηθῇ μᾶλλον παρεκκλήσιον ἢ ναός. Περὶ ποίου ὅμως παρεκκλησίου πρόκειται καὶ ποία ἡ χρονολογία ἰδρύσεως αὐτοῦ; Εἶναι τὰ ἀνακύπτοντα νέα προβλήματα, εἰς τὰ ὅποια καλούμεθα νὰ δώσωμεν ἀπάντησιν, προβλήματα δυσχερῆ καὶ καθ' ἑαυτά, καθιστάμενα ὅμως δυσχερέστερα ὡς ἐκ τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως ἐπιγραφικῶν καὶ φιλολογικῶν μαρτυριῶν περὶ τοῦ μνημείου. Διὰ τὸν λόγον ἀκριβῶς τοῦτον ἀνεζητήσαμεν καὶ θὰ προσπαθήσωμεν ἐν τοῖς ἐφεξῆς νὰ καθορίσωμεν τὴν χρονολογίαν ἰδρύσεως αὐτοῦ, προβαίνοντες εἰς κατασκευαστικὴν καὶ μορφολογικὴν αὐτοῦ ἀνάλυσιν, ἀφοῦ προηγουμένως παραθέσωμεν τὰς ἐν προκειμένῳ γνώμας τῶν ἐρευνητῶν, οἵτινες ἐπεσκέφθησαν πρὸ ἡμῶν τὸ μνημεῖον.

Β. ΓΝΩΜΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ

Τόσον ὁ Ἀλέξανδρος Πασπάτης ὅσον καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἐπιχειρήσαντες περιγραφὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως παραδέχονται, ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριον πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλης, ὅστις, κατὰ τὰς βυζαντινὰς πηγὰς, εὐρίσκετο ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ παλατίου τῶν Βλαχερνῶν¹.

Τὸν ναὸν τοῦτον, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς Ἀννης Κομνηνῆς γραφόμενα², ἔκτισεν ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνὸς (1057-1059) εἰς ἔνδειξιν εὐγνωμοσύνης, διότι ἐσώθη ἐκ βεβαίου θανάτου κατὰ τινα θύελλαν ἐκραγεῖσαν τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τῆς Ἀγίας Θέκλης (τῇ 24^ῃ Σεπτεμβρίου). Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἄλλη μαρτυρία τῶν πηγῶν³, κατὰ τὴν ὁποίαν Θέκλα, ἡ θυγάτηρ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου (829-842), «κλινοπετῆς οὔσα» ἔκτισεν εἰς τὰς Βλαχέρνας εὐκτήριον πρὸς τιμὴν τῆς προστάτιδος αὐτῆς Ἀγίας Θέκλης.

Κατὰ τὸν Πασπάτην ἡ ἀντίφασις αὕτη δεικνύει τὴν ὀλιγωρίαν τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν «καλούντων ἰδρυτὰς τῶν ἐκκλησιῶν, τοὺς ἐπισκευάσαντας ἢ ἐγκαλλωπίσαντας τὰς ἐκκλησίας ταύτας»⁴. Παραδέχεται δηλαδὴ ὅτι ὁ Ἰσαάκιος δὲν ἔκτισεν ἐκ θεμελίων ναὸν τῇ Ἀγίᾳ Θέκλῃ ἀλλ' ἐπεσκεύασε καὶ ἐνεκαλλώπισε τὸν προϋπάρχοντα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Θεοφίλου ναόν, ὅστις, κατὰ τὴν γνώμην του, δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸ φέρον τὴν ἐπωνυμίαν «τέμενος τοῦ Τοκλοῦ Ἱμπραχὴμ Ντεντέ», διὰ δύο λόγους: α) διότι τοῦτο, βυζαντινὸν κτήριο ὃν, εὐρίσκεται ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ παλατίου τῶν Βλαχερνῶν, ἐφ' ὅσον ὁ Νικήτας Χωνιάτης δηλοῖ ὅτι ὁ περιβόλος οὗτος ἐξετείνετο πρὸς Βορρᾶν μέχρι τῆς θαλάσσης⁵, καὶ β) διότι τὸ εἰς τὸν Ἱμπραχὴμ Ντεντέ ἀποδιδόμενον ἐπίθετον «Τουκλοῦ» δὲν σημαίνει τίποτε, εἰς τὴν τουρκικὴν, ἐφ' ὅσον τὸ

¹ Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, *Βυζαντιναὶ Μελέται*, Κωνσταντινουπόλις 1877, 357. ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, *Κωνσταντινίᾳς Παλαιὰ τε καὶ Νεωτέρα*, Βενετία 1824, 39. ΣΤ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, *Κωνσταντινούπολις*, τόμ. Ι, Ἀθήνησιν 1851, 594.

² ANNA KOMNHNH, τόμ. Α', 157. (Αἱ παραπομπαὶ

εἰς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς ἀνάγονται εἰς τὴν ἔκδοσιν Βόννης.)

³ ΣΥΝΕΧΙΣΤΑΙ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ 147.

⁴ Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, ἔ. ἀ. 358.

⁵ Ν. ΧΩΝΙΑΤΗΣ 719: *Ἡ τῶν παλατίων τῶν Βλαχερνῶν αὐλῆος κατὰ Βορρᾶν ἀνεμὸν τῇ θαλάσῃ ἐγγίζουσα.*

πρώτον αὐτοῦ συνθετικὸν «τόκ» (ὅπερ σημαίνει «κεκορεσμένος») εἶναι ἤδη ἐπίθετον. Δὲν ὑπάρχει συνεπῶς ἀμφιβολία ὅτι ἡ λέξις «τοκλού» εἶναι παραφθορὰ τῆς ἐλληνικῆς λέξεως «Θέκλα», τὴν ὁποίαν οἱ Ὀθωμανοί, μὴ ἔχοντες τὸ γράμμα «θ», προσφέρουσι «Τέκλα» καί, ἐπὶ τὸ τουρκικώτερον, «Τοκλού»¹.

Ὁ Πασπάτης προβαίνει εἰς σύντομον περιγραφὴν τοῦ μνημείου, ὅπου ἀναγινώσκουμεν τὰ ἑξῆς: «Ὁ ναὸς οὗτος τὴν σήμερον, εἶναι μικρὸν κτήριον ἐπίμηκες, ξυλόστεγον, μήκους βημάτων 20 καὶ εὗρους βημάτων 9, πλησίον μὲν τοῦ ἁγιάσματος τῶν Βλαχερνῶν, χωριζόμενον δὲ ἀπ' αὐτοῦ διὰ ξυλίνων οἰκιῶν. Παράθυρά τινα ἀπετειχίσθησαν. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ καταφανὲς ἐκ τῶν χαμηλῶν θυρίδων, εἶναι γυμνόν, φέρον μόνον τινὰ γράμματα Ἀραβικά»².

Οἱ εἰς τὴν περιγραφὴν ἀριθμοὶ βημάτων εἶναι κατὰ τὸ δυνατόν σύμφωνοι πρὸς τὰς διαστάσεις τοῦ μνημείου³, ἡ δὲ γυμνότης τοῦ ἐσωτερικοῦ σημαίνει, ὅτι αἱ νωπογραφίαι ἦσαν τότε κεκαλυμμέναι ὑπὸ τοῦ μουσουλμανικοῦ ἐπιχρίσματος.

Πληρεστέραν περιγραφὴν τοῦ μνημείου παρέχει ὁ Van Millingen⁴, ὅστις καθορίζει τὸ μῆκος αὐτοῦ εἰς 13.55 μ. τὸ δὲ πλάτος εἰς 5.40 μ. Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρει ὅτι τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ χωρίζεται εἰς τρία διαμερίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ δυτικὸν ἐχρησίμευεν ὡς νάρθηξ καὶ ὅτι, παρ' ὅλον ὅτι σήμερον⁵ καλύπτεται ὑπὸ ξυλίνης στέγης, ἡ διάταξις τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων παραστάδων δεικνύει, ὅτι ἀρχικῶς διέθετε τροῦλλον. Προσθέτει ἐπίσης ὅτι, κατὰ τὴν διάρκειαν ἐπισκευῶν, γενομένων κατὰ τὸ ἔτος 1890, «ἤλθον εἰς φῶς νωπογραφίαι εἰκόνων, αἵτινες ἄλλοτε διεκόσμουσαν τοὺς τοίχους». Περιγράφει κατόπιν τὴν ἀψίδα, ὡς γνωρίζομεν αὐτήν ἐκ τῆς ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευομένης φωτογραφίας⁶ καὶ καταλήγει εἰς τὴν προηγουμένως ἀναφερθεῖσαν⁷ πολύτιμον, διὰ τὴν σημερινὴν κατάστασιν τοῦ μνημείου πληροφορίαν, ὅτι ὑπὲρ τὰ τρία παράθυρα τῆς βορείου ὀψεως ὑπῆρχε «σειρὰ τριῶν μικρῶν παραθύρων».

Φαίνεται ὅτι ὑπάρχει λάθος ἐκ παραδρομῆς εἰς τὰς ἐν τῇ περιγραφῇ ἀναφερομένας διαστάσεις⁸, διότι, ἐκτὸς τοῦ ὅτι αὗται διαφέρουν τῶν ὑφ' ἡμῶν καθορισθεισῶν, δὲν ἀνταποκρίνονται καὶ εἰς τὰς διαστάσεις τῆς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως δημοσιευομένης κατόψεως, ὅπου αὗται καθορίζονται ὡς 13.10 μ. διὰ τὸ μῆκος καὶ 6.50 μ. διὰ τὸ πλάτος, μεγέθη τὰ ὅποια δὲν ἀφίστανται αἰσθητῶς τῆς πραγματικότητος.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ταύτισιν τοῦ μνημείου πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλης, ὁ Van Millingen, ἂν καὶ ἀποφαίνεται ὅτι δὲν ὑπάρχει τελειωτικὴ παράδοσις ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ταυτότητα τοῦ κτηρίου⁹, θεωρεῖ καταπληκτικὴν τὴν ὁμοιότητα τῆς τουρκικῆς λέξεως «Τοκλού» πρὸς τὴν ἐλληνικὴν «Θέκλα», τὴν δὲ πιθανότητα ἢ πρώτη νὰ εἶναι παραφθορὰ τῆς δευτέρας, καὶ συνεπῶς δηλωτικὴ τῆς ἀρχικῆς ὀνομασίας τοῦ μνη-

¹ Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, ἔ. ἀ. 359.

² Αὐτόθι 358.

³ Μῆκος: $20 \times 0.70 = 14.00$ μ. Πλάτος: $9 \times 0.70 = 6.30$ μ. ἔναντι 14.42, περιλαμβανομένης τῆς ἀψίδος, καὶ 6.50 τῆς πραγματικότητος.

⁴ Α. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 211.

⁵ Τὴν ἐποχὴν δηλαδὴ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Van Millingen.

⁶ Ἀνωτέρω σ. 85.

⁷ Ἀνωτέρω σ. 104.

⁸ Πιθανὸν ἀντὶ 6.40 διὰ τὸ πλάτος, ἐγράφη 5.40.

⁹ Α. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 207.

μείου, ισχυροτάτην¹. Ἐνεκα τούτου παραδέχεται ὅτι «ἡ ταύτις τοῦ Τοκλὸς Ἱμπραχὴμ Ντεντέ μεστζηντὶ πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Θέκλῃς, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁμοιότητος τῶν δύο ὀνομασιῶν, ἔχει ἰσχυρὰν τὴν πιθανότητα ὑπὲρ αὐτῆς»². Ὡς δευτέραν μαρτυρίαν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἀναφέρει τὰ γραφόμενα ὑπὸ τοῦ Ἀχμέτ Ριφὰτ ἐφέντη, εἰς τὸ Ἱστορικὸν καὶ Γεωγραφικὸν Λεξικὸν αὐτοῦ, κατὰ τὰ ὁποῖα, προτοῦ ὁ ναὸς μετατραπῇ εἰς τέμενος, ἦτο γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἱδρυτοῦ αὐτοῦ «Ἰσακία». Εἶναι πράγματι ἱστορικῶς ἀποδεδειγμένον, λέγει ὁ Van Millingen³, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Θέκλῃς ἐπεσκευάσθη ὑπὸ τοῦ Ἰσαὰκ Κομνηνοῦ κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα.

Παρὰ ταῦτα, συνεχίζει, ὑπάρχει, ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ταύτισιν ταύτην, μία ἀντίρρηση, ἣτις θὰ ἡδύνατο νὰ καταστῇ μοιραία, ἐὰν τὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ταυτίσεως ταύτης δὲν ἦσαν τόσον ἰσχυρά: Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Θέκλῃς εὐρίσκετο ἐν τῷ παλατίῳ τῶν Βλαχερνῶν⁴, τὸ ὁποῖον κατελάμβανε τὰ ὑπὲρ τὸ Ἀἰβὰν Σαράϋ ὑψώματα, ὅπου σήμερον «ἡ περιοχὴ Ἐγρῇ καποῦ καὶ τὸ τέμενος Ἀἰβὰς ἐφέντη, ἐντὸς τῶν τειχῶν τὰ ὁποῖα περικλείουν τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ 5' λόφου μέχρι τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος»⁵. Τὸ Τοκλὸς Ντεντέ μεστζηντὶ συνεπῶς εὐρίσκεται ἐκτὸς τῆς περιοχῆς ταύτης «ἀλλ' ἡ ταινία γῆς μεταξὺ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ περιτειχίσματος τοῦ παλατίου καὶ τῆς θαλάσσης εἶναι τόσον στενὴ καὶ ἦτο τόσον συνδεδεμένη πρὸς τὴν ζωὴν τῆς αὐτοκρατορικῆς κατοικίας, ὥστε κτήριον ἐπὶ τῆς ταινίας ταύτης εἶναι δυνατόν νὰ περιγραφῇ, μετὰ συγχωρητέας ἀνακριβείας, ὡς ἐν τῷ παλατίῳ»⁶.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ συγγραφεὺς, εἰς ἰδιαιτέραν παραπομπήν, παρατηρεῖ ὅτι, ἐὰν ἦτο δυνατόν νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι τὸ τέμενος Ἀἰβὰς ἐφέντη εἶναι ἐκτισμένον ἐπὶ τοῦ τόπου χριστιανικοῦ ναοῦ, τὸ ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς ταυτίσεως τοῦ Τοκλὸς Ντεντέ μεστζηντὶ πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Θέκλῃς θὰ καθίστατο ἰσχυρότερον. Παρὰ τὸ γεγὸς ὅμως ὅτι, κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ βιβλίου τοῦ Van Millingen, ἐπληροφορήθη οὗτος ὅτι ὑπάρχει μαρτυρία περὶ τοῦ ὅτι τὸ τέμενος Ἀἰβὰς ἐφέντη προῆλθεν ἐκ ναοῦ — πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀναφέρει εἰς πρόσθετον φύλλον χάρτου — θεωρεῖ ὅτι «εἶναι δύσκολον νὰ ἀποφασίσῃ τις ἐὰν τὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ταυτίσεως τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Θέκλῃς πρὸς τὸ Τοκλὸς Ντεντέ μεστζηντὶ αἴρονται τελείως ὑπὸ τῆς μαρτυρίας ταύτης», ἐφ' ὅσον αὕτη ἀναφέρεται εἰς βιβλίον σχετικῶς νέας χρονολογίας (1865) ἐπὶ πλεον δὲ ὅτι τὸ κτήριον τοῦ τεμένους Ἀἰβὰς ἐφέντη δὲν παρουσιάζει μορφολογικὰς ἐνδείξεις ὅτι ἦτο ἐκκλησία.

Τέλος ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὰς ἐπισκευὰς Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ ὁ ναὸς κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα κατηδαφίσθη καὶ ἐπανεκτίσθη, κατὰ τὸν Ζωναρᾶν⁷, ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ εἰς μεγαλοπρεπῆ ρυθμὸν καὶ ἀφιερώθη εἰς τὸν Σωτῆρα.

1 An argument for regarding the building as the church of S. Thekla in this part of the city, is the striking similarity of its Turkish name Toklou to the greek name Thekla, rendering it exceedingly probable that the former is a corruption of the later, and reminiscence of the original designation of the edifice (A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 207).

2 A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 209.

3 Ἐκ τῆς μαρτυρίας τῆς Ἀννης Κομνηνῆς.

4 ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ 647. ΖΩΝΑΡΑΣ III, 672.

5 A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 209. Βλ. καὶ ἡμετέραν εἰκόνα 1.

6 Αὐτόθι.

7 ΖΩΝΑΡΑΣ III, 672.

Θέλων δὲ νὰ συμβιβάσῃ τὴν περὶ πολυτελοῦς ρυθμοῦ μαρτυρίαν πρὸς τὸ ἀπέριττον τοῦ σωζομένου κτηρίου λέγει, ὅτι «ἐπειδὴ τὸ κάλος καὶ ὁ πλοῦτος ἐνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ ἀνεφαίνετο εἰς τὸν σπάταλον διάκοσμον τοῦ ἐσωτερικοῦ, εἶναι δυνατόν ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Θέκλης, ἂν καὶ μικρὸς καὶ ἐξωτερικῶς ἀπλοῦς, νὰ ὑπῆρξεν ὡραῖον καὶ πλούσιον κτήριο κατὰ τὸν τελευταῖον αὐτοῦ χριστιανικὸν χαρακτήρα¹.

Συγχρόνως σχεδὸν πρὸς τὸν Van Millingen ἐπεσκέφθη τὸ κτήριο καὶ ὁ Gurlitt, ὅστις δημοσιεύει κάτοψιν καὶ τομὴν αὐτοῦ, ὡς καὶ σύντομον περιγραφὴν². Δυστυχῶς ὁμως τόσον ἡ κάτοψις ὅσον καὶ ἡ τομὴ παρουσιάζουν τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα λάθη, ὥστε ἠναγκάσθημεν νὰ μὴ χρησιμοποιήσωμεν ταύτας μεταξὺ τῶν πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς μορφῆς τοῦ μνημείου δεδομένων. Οὕτως, εἰς τὴν κάτοψιν³, α) τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς ἀψίδος παρίσταται ὡς τρίλοβον, β) τὰ τρία παράθυρα τῆς βορείου πλευρᾶς ἐπαναλαμβάνονται αὐθαιρέτως καὶ ἐπὶ τῆς νοτίας, γ) αἱ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς παραστάδες ἀναφαίνονται, κατὰ τρόπον αὐστηρῶς συμμετρικόν, καὶ ἐπὶ τῆς νοτίας, ἐπίσης αὐθαιρέτως, ἐφ' ὅσον, ὡς εἶδομεν, ἡ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὑπάρχουσα καὶ ἐφαπτομένη τῆς νοτίας πλευρᾶς οἰκία, ἠμπόδιζε τὸν καθορισμὸν τῆς καταστάσεως τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἐπὶ πλέον δὲ τὸ πρὸς Ἀνατολὰς ἐλεύθερον ἄκρον τῆς πλευρᾶς ταύτης δὲν παρουσιάζει παραστάδα, δ) δὲν σημειοῦται ἡ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἐσοχὴ ἢ σημειουμένη εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ Traquaier. Εἰς τὴν τομὴν πάλιν αἱ ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος δύο κόγχαι, αἵτινες, ὡς ἐν τῇ φωτογραφίᾳ τοῦ Schneider φαίνεται, ἐξικνοῦντο μέχρι τοῦ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου σωζομένου λοξοτμήτου γείσου, ἔχουν σχεδιασθῇ ὡς λίαν χαμηλαὶ καὶ φέρουσαι τόξον στενότερον αὐτῶν.

Ὁ Gurlitt παραδέχεται, ἄνευ ἐνδοιασμῶν, τὴν ταύτισιν τοῦ Τοκλού Ντεντέ μεστζηντί πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλης, δι' ὃ καὶ θεωρεῖ τοῦτο ὡς κτισθὲν κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπιβεβαιοῦται, κατὰ τὸν συγγραφέα, καὶ ὑπὸ τῆς μορφολογίας τόσον τῆς ἀψίδος, ἣτις ἐνθυμίζει τὴν νοτιοανατολικὴν ἐκκλησίαν τοῦ Φετχιέ Τζαμί (Παμμακαρίστου), ὅσον καὶ τῶν ἄλλων μερῶν αὐτοῦ⁴. Συνεχίζων τὴν περιγραφὴν τοῦ μνημείου ἐπιφέρει: «Πρόκειται περὶ μονοκλίτου ναοῦ τὸν ὁποῖον δύο ἐγκάρσια τόξα χωρίζουν εἰς προθάλαμον, τρουλλοσκεπὴ χῶρον, καὶ χῶρον Ἱεροῦ Βήματος. Σήμερον καλύπτει τοὺς χώρους ἀνοικτὴ στέγη, δι' ὃ δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐννοήσῃ τις πῶς ἄλλοτε ἦτο διαμορφωμένος ὁ τρουῖλλος, τοῦ ὁποῖου τὰ φέροντα τέσσαρα τόξα διατηροῦνται ἀκόμη. Τὸ Ἱερὸν Βῆμα διαρθροῦται καὶ ἐξαίρεται ὑπὸ κογχῶν. Προθάλαμος καὶ Ἱερὸν Βῆμα ἦσαν ἀρχικῶς κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κεκαλυμμένα διὰ καμάρας».

Μετὰ τὰ βασικὰ λάθη τῶν σχεδίων τοῦ Gurlitt, διστάζει τις νὰ δώσῃ πίστιν καὶ εἰς τὰ ἐν τῇ περιγραφῇ αὐτοῦ ἐκτιθέμενα, τοσοῦτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ ἐδῶ γεννῶνται ἀπορίαι. Ὅμιλεῖ π.χ. περὶ τεσσάρων τόξων φερόντων τὸν τρουῖλλον, ἐνῶ οὗτος ἐδράζεται, πρὸς Βορρᾶν καὶ Νότον, ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν τοίχων. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἐπὶ τῶν τοίχων τούτων διαγράφονται τόξα, ἀλλὰ ταῦτα εἶναι τὰ καλύπτοντα τὰς εἰς αὐτοὺς

¹ A. VAN MILLINGEN, ἔ. ἀ. 210.

² C. GURLITT, Die Baukunst Konstantinopels, Berlin 1912, πίν. LII.

³ C. GURLITT, ἔ. ἀ. πίν. LII.

⁴ Αὐτόθι 36.

ἀνοιγομένας ἐσοχάς. Τὰ τόξα ταῦτα ὅμως τῶν ἐσοχῶν δὲν εὐρίσκονται εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην μετὰ τῶν ἐγκαρσίων τόξων, ἅτινα καὶ φέρουν πρᾶγματι τὸν τροῦλλον¹.

Ἐκ τῶν παλαιότερων ἐπίσης ὁ Ἰωάννης Παπαδόπουλος, εἰς ἀξιόλογον περὶ Βλαχερνῶν μελέτην αὐτοῦ², λέγει τὰ ἑξῆς: «Υποθέτω δὲ ὅτι μᾶλλον εἰς τὴν Ἀγίαν Θέκλαν πρέπει νὰ ἀποδοθῇ τὸ τέμενος Ἀτὶκ Μουσταφᾶ Πασᾶ καὶ ὄχι εἰς τοὺς Ἀποστόλους Πέτρον καὶ Μᾶρκον, διότι τὸ ἐπίσης ἐν Βλαχέρναις, δεξιᾷ τῷ εἰσιόντι διὰ τῆς Πύλης Ἐῖβαν Σαρᾶϊ εὐτελὲς κτήριον Τοκλοῦ Ντεντέ μεστζηντὶ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὰς φράσεις: κάλλιστον, πολυδάπανον, περικαλλὲς μὲ τὰς ὁποίας οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ περιβάλλουσι τὸν ἀρχαῖον ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλας»³.

Ἐκ τούτου καταφαίνεται ὅτι ὁ Παπαδόπουλος παραδέχεται μὲν ὅτι τὸ Τοκλοῦ Ντεντέ περιλαμβάνεται μετὰ τῶν κτηρίων τῶν ἀποτελούντων τὸ συγκρότημα τοῦ παλατίου τῶν Βλαχερνῶν, θεωρεῖ ὅμως τοῦτο πολὺ ἀσήμαντον διὰ νὰ ταυτισθῇ πρὸς περικαλλὴ ναόν, ὥς ἦτο ὁ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν ἀναφερόμενος ναὸς τῆς Ἀγίας Θέκλας.

Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ὁ Schneider φρονεῖ ἀπεριφράστως ὅτι ἐσφαλμένως τὸ Τοκλοῦ Ντεντέ μεστζηντὶ ταυτίζεται πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλας, παραδεχόμενος, χωρὶς νὰ δικαιολογῇ τοῦτο, ὅτι τὸ κτήριο εἶναι τοῦ 11^{ου} αἰῶνος⁴. Εἰς μεταγενέστερον ἔργον τοῦ⁵ γράφει: «Τὸ κτήριο ταυτίζεται, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μετὰ τοῦ ναοῦ τῆς Θέκλας (Toklu - Thekla!) μοὶ φαίνεται ὅμως πολὺ μικρὸν διὰ μίαν τοιαύτην ταύτισιν, ἐκτὸς τούτου δὲ ἀντιτίθενται εἰς τοῦτο αἱ παραστάσεις τῶν ἱεραρχῶν, αἱ εἰς τὴν ἀψίδα καὶ τὴν κόγχην τῆς προθέσεως ὑπάρχουσαι. Ἐξ ἄλλου ἐπὶ τοῦ σωζομένου τοίχου παρίστανται μόνον ἅγιοι, εἰς ἱερὸν ὅμως τῆς Θέκλας θὰ ἀνέμενέ τις βεβαίως ἁγίας»⁶.

Τὸ τελευταῖον ἐπιχείρημα τοῦ συγγραφέως δὲν ἔχει βεβαίως μεγάλην σπουδαιότητα, ἐφ' ὅσον δὲν γνωρίζομεν τί εἶδους παραστάσεις ὑπῆρχον καὶ ἐπὶ τῶν ἐξαφανισθέντων τοίχων, τῶν ὁποίων ἡ ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα τῆς ἐπιφανείας τοῦ διατηρηθέντος⁷, τὸ ἐν τῇ περιεχούσῃ ὅμως τὴν ἀντιπαράθεσιν τῶν λέξεων Toklu - Thekla! παρενθέσει θαυμαστικὸν δεικνύει ὅτι ὁ συγγραφεὺς θεωρεῖ ἄνευ σημασίας τὴν συνωνυ-

¹ Βλ. ἡμετέραν τομὴν εἰς εἰκ. 5.

² Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Αἱ Βλαχέρναι ὡς καὶ Les Palais et les Églises des Vlachernes, 1928. Βλέπε καὶ κρίσεις περὶ τοῦ τελευταίου τούτου βιβλίου ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ο. Σ. FLESH δημοσιευθείσας ἐν τῷ περιοδικῷ Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 7, 1928 - 29, σ. 204 - 209.

³ Αὐτόθι 51.

⁴ Α. Μ. SCHNEIDER, Byzanz, 78: Bau des 11. Jhd. zu Unrecht mit der Kirche der Hl. Thekla gleichgesetzt.

⁵ Α. Μ. SCHNEIDER, Die Blachernen ἐν τῷ περιοδικῷ Oriens 4, 1951, 107.

⁶ Der Bau wird meist mit der Theklakirche

(Toklu-Thekla!) in eins gesetzt, allein dafür ist er mir zu klein und ausserdem sprechen die Darstellungen der Hierarchen dagegen, die in der Apsis und der Prothesisnische angebracht sind. Auch an der erhaltenen Wand sind nur männliche Heilige dargestellt: in einem Theklaheiligtum würde man aber doch weibliche Heilige erwarten.

⁷ Ἐπὶ τοῦ προκειμένου θὰ ἡδυνάτο τις νὰ σκεφθῇ ὅτι, ἐὰν κατέρρεεν ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τῆς Ραβέννης καὶ διετεθεῖτο μόνον ὁ φέρων τὴν μακρὰν λειτανίαν τῶν ἁγίων γυναικῶν τοίχος, ἐφαρμόζοντες τὸν συλλογισμόν τοῦ ἐπιχειρήματος τούτου, θὰ κατελήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ναὸς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἦτο ἀφιερωμένος εἰς ἅγιον ἄνδρα.

μίαν, πράγμα τὸ ὁποῖον, συνδυαζόμενον πρὸς τὰς μικρὰς διαστάσεις τοῦ ναοῦ, ὁδηγεῖ αὐτὸν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ταύτισις δὲν εὐσταθεῖ.

Ὁ Janin, τέλος, κατ' ἀρχὰς μὲν διστάζει νὰ παραδεχθῇ τὴν ταύτισιν τοῦ μνημείου πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλης, διότι τὸ τοιοῦτον «δὲν ἔχει καθορισθῇ κατὰ τρόπον βέβαιον» ἂν καὶ παραδέχεται ὅτι ἡ σχέσις τῆς τουρκικῆς ὀνομασίας αὐτοῦ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν εἶναι τόσο στενὴ, ὥστε νὰ ἀποτελῇ «σχεδὸν ὁμωνυμίαν»¹. Ἀργότερον ἐνισχύεται εἰς τὴν ἀποψίν του ὅτι ἡ ταύτισις δὲν εἶναι δυνατὴ, διαπιστών ὅτι «τὸ κτήριο εἶναι πολὺ ἀπομεμακρυσμένον ἐκ τοῦ παλατίου τῶν Βλαχερνῶν, ὅπερ εὐρίσκειτο ἐπὶ τοῦ λόφου»², διὰ νὰ καταλήξῃ τέλος εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι λελανθασμένως ταυτίζεται τὸ κτήριο πρὸς ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλης «ἐνεκα μιᾶς ὁμωνυμίας, περισσότερον φαινομενικῆς ἢ πραγματικῆς»³.

Ὁ Janin παρέχει καὶ τὴν πληροφορίαν ὅτι τὸ κτήριο, ὡς τέμενος, ἀνῆκεν εἰς ιδιώτην, ὅστις ἤρξατο κατεδαφίζων αὐτὸ κατὰ τὸ ἔτος 1929, ὅτε καὶ ἀνεφάνησαν ἐκ νέου αἱ νωπογραφίαι⁴. Ταύτας, ὡς διεσώζοντο κατὰ τὸ 1936, περιγράφει ὁ Schneider⁵, ὅστις δημοσιεύει, ὡς εἶδομεν προηγουμένως⁶, καὶ φωτογραφίαν αὐτῶν⁷.

Ἐκτὸς τῶν προαναφερθέντων ἐρευνητῶν, οἵτινες ἡσχολήθησαν κατὰ τὸ μᾶλλον

1 R. JANIN, *La Topographie de Constantinople*, Échos d'Orient, 38, 1939, 143: Cette identification suggérée par la presque homonymie des noms turc et grec n'est cependant pas établie de façon certaine.

2 R. JANIN, *La Géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin*, I/III: Les Églises et les Monastères, Paris 1953, 148.

3 Αὐτόθι 560: On l'a faussement identifiée avec une église Ste Thécle à cause d'une homonymie plus apparente que réelle.

4 R. JANIN, E.O. 38, 1939, 143. Εἰς ἀνακοίνωσιν τῆς κατεδαφίσεως προβαίνει καὶ τὸ JdI 45, 1930, σ. 443.

5 SCHNEIDER, Byzanz, 15.

6 Ἀνωτέρω σ. 89.

7 Αἱ παραστάσεις τὰς ὁποίας κατῴρθησε νὰ καθορίσῃ ὁ SCHNEIDER καὶ ἐκ τῶν ὁποίων, ὡς προείδεν ὁ συγγραφεὺς, οὐδεμία σώζεται σήμερον, εἶναι αἱ ἑξῆς: α) Εἰς τὴν ἀψίδα, ὑπὸ τὸ τεταρτοσφαίριον αὐτῆς, μετάλλια περιέχοντα κεφαλὰς ἁγίων, ἐκ τῶν ὁποίων εἰς ἔφερε τὴν ἐπιγραφὴν «Βλάσιος», β) Εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὑπὲρ τὸ λοξότμητον γείσον, ἥτοι ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς καλυπτοῦσης αὐτὸ καμάρας, ὑπολείμματα παραστάσεως τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Ὑπὸ τὸ λοξότμητον γείσον δύο μορφαὶ ἁγίων, ἐντὸς κύκλων, συνοδευόμεναι ἀπὸ τὰς ἐπιγραφάς: Ὁ ἅγιος Ἐλευθέριος (ὁ ἅγιος) Ἀβέρκιος. Πρὸς τὰ δεξιὰ τούτων ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου: (ὁ) ἅγιος Πολύκαρπος καὶ ὑπ' αὐτὸν ὀρθῶς ὁ ἅγιος Δημήτριος. Εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος τῆς κόγχης τοῦ τμήματος τούτου τοῦ νοτίου τοῖχου (ὁ ἅγιος) Σπυρίδων, ὅστις εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατεῖ

βιβλίον διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς. Ὑπ' αὐτὸν δύο ὀρθοὶ ἡμικατεστραμμένοι γενειοφόροι ἅγιοι. Διακοσμητικὴ ζώνη χωρίζει τὸ μεσαῖον τμήμα τοῦ νοτίου τοῖχου εἰς δύο μέρη καθ' ἕνα. Φαίνεται ὅτι τὸ ἀνώτερον τμήμα ἐκοσμεῖτο δι' ἱστορικῶν σκηνῶν, διότι ὁ SCHNEIDER παρετήρησεν εἶδος δεξαμενῆς, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐκολύμβων πέντε ἰχθύς. Τὸ κάτωθεν τῆς διακοσμητικῆς ταινίας τμήμα τοῦ τοῖχου περιεῖχε παραστάσεις ἁγίων εἰς ὀρθίαν στάσιν. Πρὸς τ' ἀριστερὰ ἴστατο ἅγιος, ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ὁποίου ἀπέμνε μόνον ἐν Ρ. Ὁ SCHNEIDER εἰκάζει ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Ἐκ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ ἀγνοῦντο ἅγιος, ὅστις ἐκράτει σταυρόν, ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ὁποίου ἠδύνατό τις νὰ ἀναγνώσῃ μόνον: ὁ ἅγιος ΤΙ (Θεόδωρος Τύρων;). Ὁ ἐπόμενος ἀδύνατον νὰ καθορισθῇ ἐκ τῶν γραμμάτων Τ Α. Ὁ ἐπόμενος τούτου ἦτο ὁ (ἅγιος) Προκόπιος καὶ τελευταῖος ὁ ἅγιος Νικόλας.

Ὁ SCHNEIDER ὁμολογεῖ τὴν ἀδυναμίαν του νὰ χρονολογήσῃ ἐπακριβῶς τὰς νωπογραφίας, αἵτινες, λέγει, θὰ ἦτο ἴσως δυνατόν νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι ἀνήκουν εἰς τὸ α' ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ τοῦτο διότι παρουσιάζουν μορφολογικὰς ἀναλογίας πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ Alpatoff περιγραφείσας νωπογραφίας τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Ἰσᾶ καποῦ μεστζηντί βυζαντινοῦ μνημείου (E.O. 1925, 21). Παρατηρεῖ δὲ ὅτι τὸ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ νοτίου τοῖχου ὑπόλειμμα, ὅπου οἱ ἰχθύες, θὰ ἠδύνατο, βεβαίως νὰ γεννήσῃ τὴν ἰδέαν ὅτι παρίσταται ἐκεῖ ἡ αὐτοβάπτισις τῆς Ἀγίας Θέκλης, μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ χάνδαξ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐρρίφθη ἡ ἀγία, κατωκρεῖτο, οὐχὶ ὑπὸ ἀθῶν ἰχθύων, ἀλλ' ὑπὸ φωκῶν καὶ ἄλλων θηρίων.

ἢ ἦττον ἀπ' εὐθείας μὲ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον, πρέπει, πρὸς συμπλήρωσιν τῶν περὶ αὐτοῦ γνωμῶν, νὰ ἀναφερθοῦν προσθέτως καὶ τινες ἄλλοι, οἵτινες, ἀσχολούμενοι μὲ γενικώτερα ζητήματα, ἀποφαίνονται τρόπον τινὰ παρεμπιπτόντως καὶ περὶ τοῦ μνημείου. Οὕτως ὁ Ebersolt περιγράφων τοὺς ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, γράφει μεταξὺ ἄλλων ὅτι «ἐκτὸς τῆς τρικλίτου βασιλικῆς εὕρσκει τις εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἕτερον εἶδος, χρησιμοποιηθὲν ἴσως ὑπὸ τοῦ Βασιλείου τοῦ Α' διὰ τὰ πολυπληθῆ παρεκκλήσια, τὰ ὁποῖα κατεσκεύασεν εἰς τὰ ἀνάκτορα. Τὰ κτήρια ταῦτα, πολὺ μικρῶν διαστάσεων, διαθέτουν ἓν μόνον κλίτος, καταλήγουν εἰς μίαν μόνην ἀψίδα καὶ δὲν προηγείται αὐτῶν προθάλαμος. Ἐνίοτε τὸ κλίτος καλύπτεται ὑπὸ τρούλλου. Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς οὗτος τύπος ἀναφαίνεται εἰς τὸ Κεφελὴ τζαμί, τὸ Τοκλὸν Ντεντέ τζαμί καὶ τὸ εὐκτῆριον τοῦ Μπογδὰν Σεράϊ»¹.

Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ Τοκλὸν Ντεντέ ἐν μέρει ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ εἰρημένου τύπου, διότι δὲν στερεῖται προθαλάμου. Εἰς ἕτερον πάλιν ἔργον τοῦ ὁ Ebersolt δηλοῖ ὅτι θεωρεῖ προβληματικὴν τὴν ὑπαρξιν τρούλλου ἐπιστέφοντος τὸ κτήριο².

Ἐπίσης ὁ Millet ἐπηρεαζόμενος ὑπὸ τοῦ Gurlitt³, ἀποφαίνεται ὅτι «τὸ Τοκλὸν Ντεντέ μεσσιζηντί, ὅπερ χρονολογεῖται εἰς τὸ 1059, προέρχεται ἐξ ἄλλου τύπου: Τοῦ τρούλλου ἐπὶ τεσσάρων στενῶν τόξων»⁴, συμπέρασμα ὅπερ, ὡς εἶδομεν ἐξετάζοντες τὴν περιγραφὴν τοῦ Gurlitt, δὲν εὐσταθεῖ.

Ὁ μεξικανὸς συγγραφεὺς τέλος, Salvatore Miranda⁵, ἐπιχειρῶν ἀποκατάστασιν ἐν σχεδίῳ τοῦ συγκροτήματος τῶν ἀνακτόρων καὶ ναῶν τῶν Βλαχερνῶν, παριστᾷ τὸ Τοκλὸν Ντεντέ μεσσιζηντί ἐφαπτόμενον, διὰ τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς, τοῦ τοίχου τοῦ πρὸ τοῦ μεγάλου ναοῦ τῶν Βλαχερνῶν αἰθρίου. Εἰς τὸ ἐν λόγῳ σχέδιον τὸ ἡμέτερον κτήριο ἐπιγράφεται «Ναὸς Ἀγίου Πέτρου καὶ Μάρκου», ἐνῶ ὡς ναὸς τῆς Ἀγίας Θέκλης⁶ φέρεται τὸ ὡς ναὸς τῶν Ἀγίων Πέτρου καὶ Μάρκου θεωρούμενον Ἀτικ Μουσταφᾶ Πασᾶ τζαμί.

* * *

Ἐχοντες ὑπ' ὄψει τὰς προηγηθείσας ἐκθέσεις τῶν διαφορῶν περὶ τοῦ μνημείου γνωμῶν, σχετικῶς πρὸς τὴν ταύτισιν αὐτοῦ, δυνάμεθα, νομίζομεν, νὰ εἰπώμεν ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν πρόβλημα συνίσταται ἀναλυτικώτερον εἰς τὰ ἀκόλουθα τέσσαρα ἐρωτήματα, ἐκ τῆς ἱκανοποιητικῆς ἀπαντήσεως τῶν ὁποίων θὰ ἐξαρτηθῇ ἡ λύσις τοῦ προβλήματος:

- α) Τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον εἶναι πράγματι κτίσμα τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ὡς ἰσχυρίζονται οἱ πλείστοι τῶν ἐρευνητῶν;

¹ J. EBERSOLT - A. THIERS, *Les églises de Constantinople*, Paris 1913, 259, σημ. 2.

² J. EBERSOLT, *Monuments d'architecture byzantine*, Paris 1934, 132, σημ. 1.

³ Εἰς τὸν ὁποῖον παραλέμπει.

⁴ G. MILLET, *L'éc. gr.*, 46.

⁵ S. MIRANDA, *Les Palais des Empereurs Byzantins*, Mexico 1964.

⁶ Οὐχὶ μετὰ βεβαιότητος διότι φέρει ἐρωτηματικόν.

- β) Ἡ συγγένεια τῆς ἐλληνικῆς λέξεως «Θέκλα» πρὸς τὴν τουρκικὴν τοῦ ὀνομασίαν πρέπει νὰ θεωρηθῇ σοβαρὸν ἐπιχείρημα διὰ τὴν ταύτισιν αὐτοῦ πρὸς ναὸν τινα τῆς Ἀγίας Θέκλης, ὡς ἰσχυρίζονται οἱ παλαιότεροι τῶν ἐρευνητῶν, ἢ πρόκειται περὶ μὴ οὐσιαστικῆς καὶ συνεπῶς ἀσημάντου ὁμωνυμίας, ὅπως ἰσχυρίζονται τινὲς ἐκ τῶν νεωτέρων;
- γ) Ἐὰν εἰς τὸ δεύτερον ἐρώτημα δοθῇ θετικὴ ἀπάντησις, ἀνήκει τὸ μνημεῖον εἰς τὸ τῶν «Βλαχερνῶν παλάτιον», ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ταύτισις αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐν τῷ παλατίῳ τούτῳ εὐρισκόμενον, κατὰ τὰς πηγάς, ναὸν τῆς Ἀγίας Θέκλης;
- δ) Ἐὰν καὶ εἰς τὸ τρίτον ἐρώτημα δοθῇ θετικὴ ἀπάντησις, τότε πῶς συμβιβάζεται ἡ μαρτυρία τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων περὶ τῆς μεγαλοπρεπειᾶς καὶ τοῦ πλούτου τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ κτισθέντος ναοῦ τῆς Ἀγίας Θέκλης πρὸς τὸ σωζόμενον μικρῶν διαστάσεων, ἀπλοῦν εὐκτήριον;

Ἀπάντησιν εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα θὰ ἀναζητήσωμεν προβαίνοντες κατωτέρω εἰς μορφολογικὴν καὶ κατασκευαστικὴν ἀνάλυσιν τοῦ μνημείου, ἥτις ἐλπίζομεν ὅτι θὰ ἀποτελέσῃ πολύτιμον βοήθημα εἰς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

Γ. ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑΙ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ὡς εἶδομεν εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον, σχεδὸν ὅλοι οἱ μετὰ τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημείου ἀσχοληθέντες ἐρευνῆται χρονολογοῦσι τοῦτο εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα, βασιζόμενοι πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ὡς ἄνω θέσεως καὶ ἐπὶ τῆς γνώμης ὅτι ἡ ἴδρυσις αὐτοῦ ἀνάγεται εἰς τὸν Ἰσαάκιον Κομνηνόν, κυρίως ὁμῶς καὶ πρὸ παντὸς ὡς ἐκ τῆς γενικῆς αὐτοῦ μορφολογίας. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι, ἐκ πρώτης ὄψεως, ἡ μορφολογικὴ διάπλασις τοῦ μνημείου ὁδηγεῖ φυσικῶς τὴν σκέψιν εἰς τὴν «Μέσσην Βυζαντινὴν Περίοδον»¹, τὴν ὁποίαν καλύπτουν αἱ δυναστεῖαι τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Κομνηνῶν², ἐφ' ὅσον αἱ ἐξωτερικαὶ αὐτοῦ ἐπιφάνειαι οὕτε τὴν αὐστηρὰν γυμνότητα τῶν ἀδιαρθρῶτων ἐπιφανειῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ³, οὕτε καὶ τὴν πολλαπλότητα καὶ διακοσμητικὴν ποικιλίαν καὶ πλαστικότητα τῶν ὄψεων τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων⁴ παρουσιάζουν.

Εἶναι ὁμῶς ἀληθές, ἐξ ἄλλου, ὅτι ἡ πρώτη αὕτη γενικὴ ἐντύπωσις δύναται νὰ ἐνισχυθῇ ἢ νὰ ἐξασθενίσῃ, κατὰ τὴν περαιτέρω λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν τοῦ μνημείου ἥτις, ἐάν, εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, βασισθῇ μόνον ἐπὶ τῆς κατόψεως τοῦ μνημείου, ὑπάρχει κίνδυνος νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν πλάνην, ὡς πρὸς τὸν τύπον αὐτοῦ, ἐκλαμβάνων τοῦτο ὡς ἐ π ί μ η κ ε ς μ ο ν ό κ λ ι τ ο ν σ τ α υ ρ ο ε ι δ έ ς, οὕτινος χαρκτηριστικὸν εἶναι ὅτι «ὁ τροῦλλος ἐδράζεται ἐπὶ δύο, ἱκανοῦ μὲν βάθους καμαρῶν πρὸς

¹ 864 - 1204 κατὰ τὸν R. KRAUTHHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*, London 1965.

² Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 9^{ου} μέχρι τοῦ τέλους τοῦ

12^{ου} αἰῶνος, κατὰ τὸν Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ (Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχ., Ἀθῆναι 1942).

³ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 398, 403.

⁴ Αὐτόθι 404.

Α καὶ Δ, ἐπὶ δύο δὲ ἀβαθῶν τοιούτων πρὸς Β καὶ Ν»¹. Ὡς ὁμως καθίσταται φανερόν ἐκ τῆς ἐξετάσεως καὶ τῆς κατὰ μήκος τομῆς (εἰκ. 5), δὲν ὑπάρχουν καμάραι ὑποβαστάζουσαι τὸν τρούλλον πρὸς Β. καὶ Ν., ἀλλ' ἀπλῶς κόγχαι ἀνοιγόμεναι μὲν εἰς τὸ πᾶχος τῶν τοίχων, μὴ ἐξικνούμεναι δέ, ὥς αἱ πρὸς Α. καὶ Δ. πραγματικαὶ στεγαστικαὶ καμάραι, μέχρι τῆς στάθμης ἐδράσεως τοῦ τρούλλου, ὅστις συνεπῶς πρὸς Β. καὶ Ν. ἐδράζεται ἀπ' εὐθείας ἐπ' αὐτῶν τούτων τῶν τοίχων.

Φαίνεται ὅτι εἰς τὴν πλάνην ταύτην περιέπεσαν οἱ προγενέστεροι ἐρευνηταί, διαθέτοντες μόνον τὴν κάτοψιν καὶ μίαν ἀνεπαρκῆ, ἐγκαρσίαν — καὶ οὐχὶ κατὰ μήκος — τομὴν (εἰς τὴν ὁποίαν ἡ κατάστασις τῶν πρὸς Β. καὶ Ν. κογχῶν εἶναι ἀσαφής) τοῦ Van Millingen, ἐρευνηταί, οἵτινες, θεωρήσαντες τὸ κτήριο σταυροειδές, ἀπέκλεισαν πᾶσαν χρονολόγησιν ἀναγομένην εἰς περίοδον πρὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, ὅτε διαμορφοῦται (ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 9^{ου} αἰῶνος διὰ τῆς «Νέας» τοῦ Βασιλείου τοῦ Α') ὁ τύπος τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ εἰς τὴν Πρωτεύουσαν². Ἡ ὑπαρξίς, ἐπὶ πλεόν, εἰς τὴν ἀψίδα, τῶν ἐξωτερικῶν διακοσμητικῶν κογχῶν, αἵτινες, εἰς τὰ κτήρια τῆς Πρωτευούσης, ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς τοποθετοῦνται ἐκατέρωθεν τῶν συνήθως τριλόβων παραθύρων τῶν ἀψίδων³, ὠδήγησε τοὺς ἐρευνητὰς εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ μνημεῖον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ χρονολογηθῇ πρὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

Ἐφ' ὅσον ὁμως, ὥς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὁ ἐσωτερικὸς χώρος τοῦ κτηρίου δὲν εἶναι σταυροειδής, ἀλλ' ἀπλῶς ὀρθογώνιος φέρων εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν αὐτοῦ πλευρῶν τὴν ἀψίδα, τὸ μνημεῖον πρέπει νὰ καταταγῇ εἰς τὸν τύπον τῆς καμαροσκεποῦς βασιλικῆς μετὰ τρούλλου, ἥτις εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν περιορίζεται μόνον εἰς ἓν κλίτος λόγῳ τῶν μικρῶν διαστάσεων αὐτῆς.

Ὁ τύπος τῆς «βασιλικῆς μετὰ τρούλλου», κυριαρχῶν ὥς γνωστὸν κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὡς λίαν ἐπίμηκες κτίσμα⁴, ἔχον ἀνεπτυγμένας τὰς πρὸς Α. καὶ Δ. τοῦ τρούλλου καμάρας (Ναὸς τῆς Ἐφέσου, Ἀγία Εἰρήνη Κωνσταντινουπόλεως), ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἐποχῆς ταύτης περιορίζεται κατὰ τὸ μήκος⁵. Ὁ περιορισμὸς οὗτος ἐπηρεάζει κυρίως τὴν δυτικὴν καμάραν, διότι τὸ μήκος τῆς ἀνατολικῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ περιορισθῇ πολὺ, ὥς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι καλύπτει τὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (Ἅγιος Νικόλαος εἰς Μύρα τῆς Λυκίας, Ἅγιος Κλήμης Ἀγκύρας).

Εἰς τὸν τύπον τῆς μεταϊουστινιανείου ταύτης βασιλικῆς μετὰ τρούλλου ἀνήκει ἀκριβῶς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον, ὅπερ τόσον ἀπὸ ἀπόψεως διαρθρώσεως τῶν θόλων ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἀναλογιῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτοῦ χώρου ταυτίζεται πλήρως — εἰς μικροτέραν ἐννοεῖται κλίμακα — πρὸς τὸ κεντρικὸν κλίτος τῶν ἐν λόγῳ βασιλικῶν⁶.

Τὸ μνημεῖον, κατὰ ταῦτα, πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὴν μετὰ τὸν Ἰουστινιανόν, καὶ πρὸ τῆς περιόδου τῆς κυρίως Βυζαντινῆς Τέχνης, ἐποχὴν, ἥτοι μετὰ τὸ 7^{ον} καὶ 9^{ον} αἰῶνος.

Κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν, ἐνῶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ναῶν συνεχίζεται ἐπὶ τῶν

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 433.

² Αἰτόθι 396. R. KRAUTHEIMER, ἔ. ἀ. 245.

³ R. KRAUTHEIMER, ἔ. ἀ. 265.

⁴ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 369.

⁵ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 371.

⁶ Παραδείγματα χάριν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Μύρων.

παραδεδομένων προτύπων, υφίσταται μετατροπὰς, προετοιμάζουσα τὴν ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων γένεσιν τοῦ κυρίως βυζαντινοῦ ρυθμοῦ¹. Ἐὰν ἐφαρμόσωμεν τὴν ἀρχὴν ταύτην εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριον, βλέπομεν πράγματι ὅτι τοῦτο, ἐνῶ μὲν ἀκολουθεῖ «τὰ παραδεδομένα πρότυπα» α) διὰ τοῦ οἰκοδομικοῦ αὐτοῦ συστήματος, ὅπερ εἶναι τὸ ἰουστινιάνειον σύστημα «κιβωρίου», κατὰ τὸ ὅποῖον αἱ ὠθήσεις τῶν θόλων ἀντιμετωπίζονται ὑπὸ πεσσῶν οἱ μεταξὺ τῶν ὀποίων, ὀλιγώτερον φορτιζόμενοι, τοῖχοι λεπτύνονται (εἰκ. 4, γ), β) διὰ τῶν ἐπὶ τῶν ὀψεων αὐτοῦ παραστάδων καὶ γ) διὰ τῶν μεγάλων ἡμικυκλικῶν παραθύρων τοῦ νάρθηκος, προετοιμάζει ἀφ' ἑτέρου, τὴν πρὸς τὸν κυρίως βυζαντινὸν ρυθμὸν ἐξέλιξιν α) διὰ τῆς ἐναλλαγῆς ζωνῶν ἐκ πλίνθων καὶ λίθων, β) διὰ τῶν ἐπὶ τῶν ὀψεων αὐτοῦ ἐλαφρῶν ἀψιδωμάτων, ἅτινα εἶναι «τὸ μόνον κόσμημα τῶν ἀπλῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν» τῶν κτηρίων τῆς περιόδου ταύτης², γ) διὰ τῶν ὑπὸ τὴν κορωνίδα τῆς ἀψίδος τριγωνικῶν διακοσμητικῶν, πλινθίνων στοιχείων καὶ δ) διὰ τῶν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῆς ἀψίδος ἀνοιγομένων ἀβαθῶν κογχῶν.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο στοιχεῖον, ἥτοι ἡ παρουσία τῶν διακοσμητικῶν τούτων κογχῶν τῆς ἀψίδος τοῦ μνημείου, ἐπηρέασεν, ὥς ἀνωτέρω ἐλέχθη, τοὺς ἀναζητοῦντας τὴν χρονολογίαν ἰδρύσεως αὐτοῦ ἐρευνητὰς, διότι αὗται συναντῶνται συνήθως εἰς σειρὰν μνημείων τῆς Πρωτευούσης χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς (Μονὴ τοῦ Λιβὸς - 10^{ος} αἰὼν, Παντεπόπτης - 11^{ος}, Ἁγ. Θεόδωροι - 12^{ος}, Παντοκράτωρ - 12^{ος} κ. ἄ.). Προσεκτικωτέρα ὁμως ἐξέτασις τῶν ἐπὶ τῆς ἀψίδος τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημείου κογχῶν ὀδηγεῖ εἰς τὰς δύο ἀκολουθούσας βασικὰς διαπιστώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας αἱ ἐν λόγῳ κόγχαι προέρχονται ἐκ διαθέσεων ὅλως διαφόρων ἐκείνων, αἵτινες προῦκάλεσαν τὴν δημιουργίαν τῶν εἰς τὰ κτήρια τῆς ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν καθοριζομένης ἐποχῆς κογχῶν, αἱ ὁποῖαι θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν μᾶλλον ὥς π α ρ α λ λ α γ ἡ τῆς διὰ πρώτην φορὰν ἐφαρμοσθείσης εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον (καὶ πιθανῶς καὶ εἰς ἄλλα τινὰ τῆς αὐτῆς περιόδου σήμερον ἐξαφανισθέντα) μορφῆς.

Ἡ πρώτη τῶν διαπιστώσεων τούτων εἶναι ὅτι εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον αἱ ἐν λόγῳ κόγχαι παρατηροῦνται μόνον εἰς τὴν ἀψίδα αὐτοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ μεταγενέστερα κτήρια, ὅπου ἀνάλογοι κόγχαι ἀνοίγονται καὶ εἰς ἄλλα μέρη αὐτῶν. Ἡ δευτέρα διαπίστωσις ἀναφέρεται εἰς τὴν μορφήν τῶν περὶ οὗ ὁ λόγος κογχῶν.

Ἐπὶ τῆς δευτέρας ταύτης διαπιστώσεως ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἐξῆς: 1) Ἡ ἀψὶς ὥς εἶδομεν ἐν τῇ περιγραφῇ, τρίπλευρος οὔσα, φέρει τέσσαρας κόγχας ἐλαφρῶς καμπυλογράμμου διατομῆς. Ἐκ τούτων, αἱ μὲν δύο εὐρίσκονται ἐπὶ τῆς κεντρικῆς ἑδρας αὐτῆς καὶ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ κάτωθεν αὐτῶν ἀνοίγματα τοῦ διλόβου παραθύρου, αἱ δὲ ἄλλαι δύο κεῖνται, ἀνὰ μία, εἰς ἐκάστην τῶν δύο ἄλλων ἑδρῶν αὐτῆς. Αἱ δύο αὗται τελευταῖαι κόγχαι, πολὺ πλατύτεραι τῶν προηγουμένων, διήκουσι καθ' ὅλον τὸ ὕψος τῶν ἑδρῶν εἰς τὰς ὁποίας ἀνήκουν.

1 Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἄ. 374.

2 Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἄ. 384.

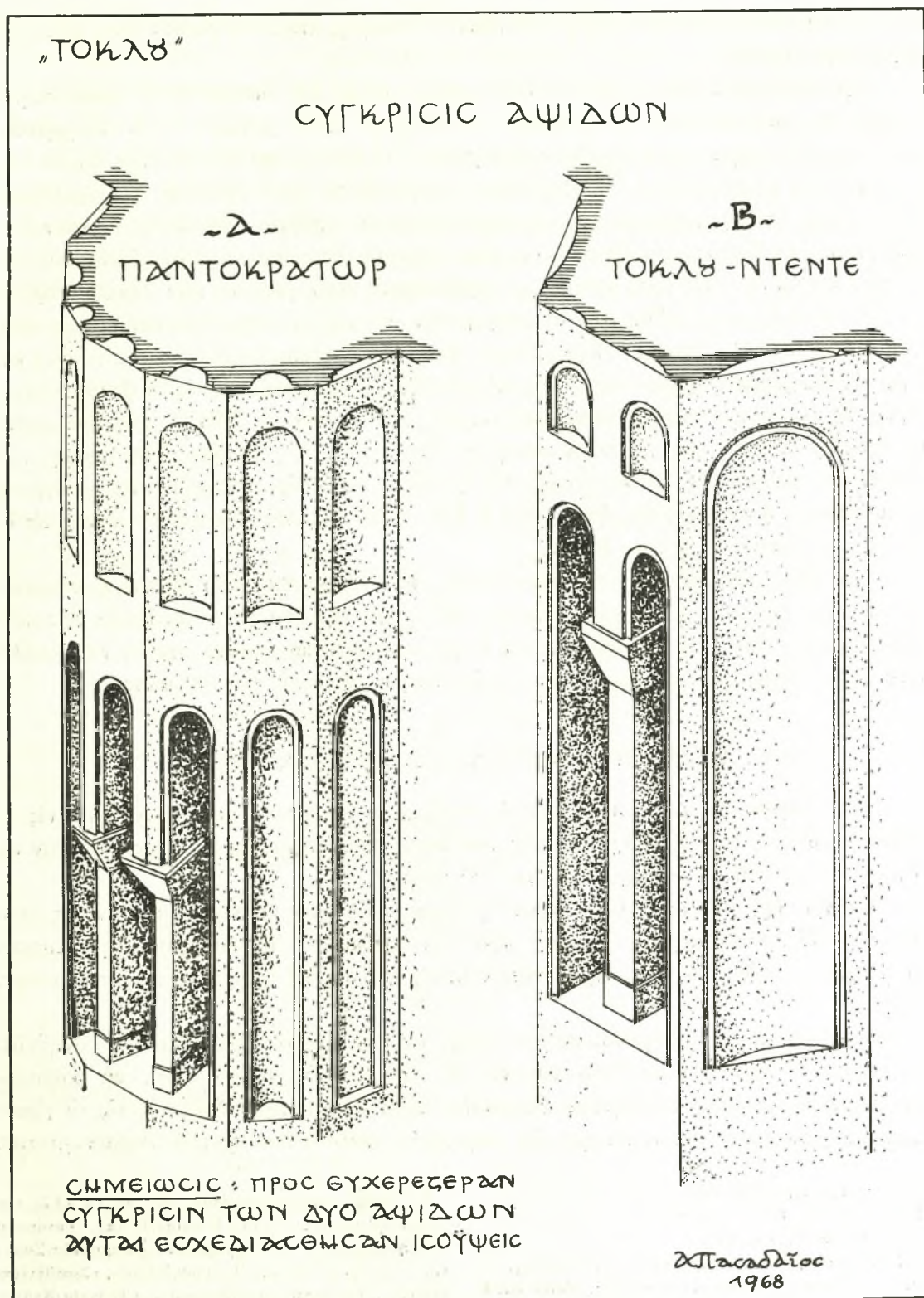
2) Ὁ Millet, ἀναζητῶν τὴν προέλευσιν τῶν ἐπὶ τῶν ἀψίδων κογχῶν¹, ὁρμᾶται ἐκ τῆς διαπιστώσεως ὅτι κατὰ τὴν ιουστινιάνειον ἐποχὴν ἐπὶ ἐκάστης ὀψευς τῆς ἀψίδος ἐλαφρὸν ἀψίδωμα ἐσκαμμένον ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τοίχου περιβάλλει παράθυρον. Ἐπειδὴ ὁμως εἰς μὲν τὰς τριπλεύρους ἀψίδας ἡνοίγετο ἓν μόνον παράθυρον, εἰς δὲ τὰς πενταπλεύρους τρία, διὰ λόγους διακοσμητικῆς ἐντυπώσεως προσετέθησαν εἰς τὰς ἐναπομενούσας ἄνευ ἀνοίγματος ἑδρας τυφλὰ παράθυρα τῆς αὐτῆς μορφῆς, δημιουργουμένης οὕτω εἰς τὸ μέσον τοῦ ὕψους τῆς ἀψίδος συνεχοῦς ζώνης ἀψιδωμάτων. Ἀφοῦ, ὡς παράδειγμα τῆς διατάξεως ταύτης ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει, διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ τὸ Τοκλὸν Ντεντέ, συνεχίζει τὴν σκέψιν του γράφων ὅτι, σὺν τῷ χρόνῳ, πολλαπλασιάζονται αἱ ζῶναι αὗται τῶν ἀψιδωμάτων. Καὶ πρῶτον μὲν κατὰ τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ 11^{ου} αἰῶνος προστίθεται ἀκόμη μία, ὑπερθεν τῆς πρώτης, ὡς τοῦτο καταφαίνεται ἐκ πλείστων ὅσων παραδειγμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ Τοκλὸν Ντεντέ, χρονολογούμενον κατὰ τὸν Gurlitt, ὡς ἀναφέρει, περὶ τὸ ἔτος 1054, ἀργότερον δὲ μία ἀκόμη ζώνη ἀψιδωμάτων λαμβάνει θέσιν εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς ἀψίδος.

Προφανῶς ὁ Millet παρεπλανήθη ὡς πρὸς τὸ Τοκλὸν Ντεντέ ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη, εἰς τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν, αἱ μὲν ὑπὲρ τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς ἀψίδος κόγχαι ἔχουν σχεδιασθῇ ἐσφαλμένως τὸ δὲ κάτω μέρος αὐτῆς καλύπτεται ὑπὸ τοῦ συνεχίζοντος τὴν νοτίαν πλευρὰν μανδροτοίχου, εἰς τρόπον ὥστε νὰ σχηματίσῃ τὴν ἐντύπωσιν ὁ συγγραφεὺς ὅτι καὶ αἱ εἰς τὰς πλαγίας ἑδρας τῆς ἀψίδος κόγχαι εἶναι διπλαῖ καθ' ὕψος. Εἰς τὴν πραγματικότητα ὁμως συμβαίνει τὸ ἀντίθετον. Διότι ὅχι μόνον δὲν παρατηρεῖται τοιοῦτόν τι ἀλλὰ καὶ τὸ πλάτος αὐτῶν δὲν ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσωμεν ταύτας ὡς ἐπανάληψιν τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ ἐν τῇ κεντρικῇ ἑδρᾷ τῆς ἀψίδος διλόβου παραθύρου, ὡς τοῦτο παρατηρεῖται π.χ. εἰς τὸ τρίλοβον παράθυρον τοῦ νοτίου ναοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος (Ζεῖρεκ τζαμί).

Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο παράδειγμα ἀψίδος, τὸ ὁποῖον συμφωνεῖ πλήρως πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Millet ἀναφερομένην ἐξέλιξιν (εἰκ. 10, Α), θὰ ἴδωμεν ὅτι αἱ εἰς τὰς πλαγίας ἑδρας τῆς ἀψίδος δημιουργούμεναι κόγχαι εἶναι τῆς αὐτῆς ἀκριβῶς μορφῆς καὶ τῶν αὐτῶν διαστάσεων πρὸς τὰ ἀνοίγματα τοῦ τρίλόβου παραθύρου, ἕκαστος λοβὸς τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται ἐπὶ μιᾷς ἑδρας τῆς πολυπλεύρου ἀψίδος. Αἱ κόγχαι, ἱκανῶς βαθεῖαι, φέρουν τὸ χαρακτηριστικὸν «ἐσκαμμένον ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ τοίχου» ὀρθογώνιον πλαίσιον τῶν παραθύρων, μάλιστα δὲ ἡ ἀκραία κόγχη ἔχει τὸ βάθος ἐπίπεδον, ἀντὶ καμπυλογράμμου, παρουσιάζουσα οὕτως ὅσιν «ἐντοιχισμένου παραθύρου», τοῦθ' ὅπερ ἐπαληθεύει ἀκόμη καλῶτερον τὴν περὶ ἀπομιμήσεως παραθύρων ὑπὸ τῶν κογχῶν θεωρίαν τοῦ Millet.

Ὅλως διάφορος εἶναι ἡ κατάστασις εἰς τὸ Τοκλὸν Ντεντέ (εἰκ. 10, Β). Ἐδῶ αἱ κόγχαι τῶν πλαγίων ἐδρῶν εἶναι ἄσχετοι πρὸς τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς ἀψίδος. Ὑψοῦνται κατακορύφως καὶ συνεχῶς, καθ' ὅλον τὸ ὕψος τῆς ἑδρας, ὅπως καὶ τὰ ἐν τῇ νοτίᾳ ὀψει ἀψιδώματα, διαφέρουσαι τούτων μόνον κατὰ τὸ ὅτι τὸ βάθος αὐτῶν εἶναι καμπυλωμένον. Ἡ καμπυλότης αὕτη ἐξ ἄλλου εἶναι πολὺ ἐλαφρά, ἡ δὲ κόγχη δὲν πλαι-

¹ G. MILLET, I'éc. gr., 184.

Είλ. 10.

σιούται ὑπὸ τοῦ χαρακτηριστικοῦ, ὀρθογωνίου διατομῆς πλαισίου παραθύρου, ἀλλ' ὑπὸ τριγωνικῆς ἐντομῆς.

Τὴν προέλευσιν τῶν ἐσοχῶν τούτων, κατὰ ταῦτα, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν εἰς πρόθεσιν ἐπαναλήψεως τῆς μορφῆς παραθύρων, ἀλλὰ μᾶλλον εἰς διακοσμητικὴν τοιαύτην, ταυτόσημον πρὸς τὴν δημιουργήσασαν τὰ τυφλὰ ἀψιδώματα τῶν ἄλλων ἐπιφανειῶν τοῦ μνημείου (εἰκ. 4, α). Ἔχομεν δηλαδή εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἐνώπιον ἡμῶν τὸν μεταβατικὸν τύπον τῆς διὰ καμπυλογράμμου διατομῆς ἐσοχῶν διακοσμήσεως τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν κτηρίων, ἥτις ἀκόμη περιορίζεται εἰς μόνην τὴν ἀνέκαθεν ἰδιαιτέρας προσοχῆς τυγχάνουσαν ἀπὸ μέρους τῶν ἰδρυτῶν ἀψίδα.

Τὸ οὕτω δημιουργηθὲν νέον διακοσμητικὸν στοιχεῖον, τυχὸν ἰδιαιτέρας προτιμήσεως ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς, τόσον λόγῳ τῶν διαθέσεων τῆς ἐποχῆς¹, ὅσον καὶ λόγῳ τῆς ἀναμφισβητήτου αἰσθητικῆς αὐτοῦ ἀξίας², ἐφαρμόζεται εἰς πλείστας παραλλαγάς, ὥς μία τῶν ὁποίων δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Millet περιγραφομένη καὶ προκληθεῖσα ἐκ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἐδρῶν τῶν ἀψίδων, εἰς ἐκάστην τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ καὶ ἀνὰ εἰς λοβὸς τοῦ τριλόβου παραθύρου αὐτῶν, ὅτε πράγματι, ὥς διατείνεται ὁ συγγραφεύς, ἀπαιτεῖται ἡ διὰ τυφλῶν ἀψιδωμάτων ἐπανάληψις αὐτῶν καὶ ἐπὶ τῶν ἄνευ ἀνοιγμάτων ἐδρῶν.

Ἐφ' ὅσον, κατὰ ταῦτα, ἡ διαμόρφωσις τῆς ἀψίδος τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημείου ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον κρίκον μιᾶς ἀλύσεως, τῆς ὁποίας τὴν συνέχειαν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν ἀπὸ τοῦ 1^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς, χρονολογικῶς τοῦτο πρέπει νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει, ἥτοι εἰς τὸν 9^{ον} αἰῶνα.

Δ. ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΑΥΤΙΣΕΩΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Ἡ προηγηθεῖσα ἀνάλυσις ἀποτελεῖ, νομίζομεν, ἱκανοποιητικὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ πρῶτον ἐρώτημα τοῦ προβλήματος τῆς ταυτίσεως τοῦ μνημείου, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸ κατὰ πόσον τοῦτο ἐκτίσθη κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα³.

Καὶ ἤδη ἐρχόμεθα εἰς τὸ δεύτερον ἐρώτημα τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν σημασίαν τῆς ὁμωνυμίας τῆς ἑλληνικῆς λέξεως «Θέκλα» πρὸς τὴν τουρκικὴν «Τοκλού», διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ μνημείου πρὸς ναὸν τινὰ τῆς Ἀγίας Θέκλης, ἐφ' οὗ καὶ ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἐξῆς:

Οἱ διατελοῦντες εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸν καθημερινὸν βίον καὶ τὰς συνηθείας τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ⁴, εἶναι ἐξοικειωμένοι εἰς τὴν συνήθη τάσιν αὐτῶν νὰ χρησιμοποιοῦν καὶ νὰ ἀποδίδουν ἑλληνικὰς ὀνομασίας κατὰ τρόπον προσιδιάζοντα εἰς τὸ γλωσσικὸν καὶ φωνητικὸν αὐτῶν ἰδίωμα, ὥς μαρτυροῦν πλείστα ὅσα σχετικὰ παραδείγματα⁵.

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 395.

² G. MILLET, L'éc. gr., 184.

³ Βλέπε ἀνωτέρω σ. 114.

⁴ Καὶ τοιαύτην σχέσιν εἶχε τόσον ὁ Πασπάτης, ὡς μόνιμος κάτοικος Κωνσταντινουπόλεως, ὅσον καὶ ὁ Van Millingen, ὅστις ἐξῆσε καὶ εἰργάσθη ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἐν αὐτῇ.

⁵ Ἐκτὸς τῶν γνωστοτάτων τοῖς πᾶσι: «Εἰς τὴν Πόλιν/Ισταμπούλ», «Εἰς Νίκαιαν/Ιζνίκ», δυνάμεθα ἀκόμη προχείρως νὰ ἀναφέρωμεν: «Ψαμαθεῖα/Σαμάτια», «Σμύρνη/Ιζμίρ», «Ἰκόνιον/Κόνια», «Σωσθένιον/Ιστίνιε», «Νεοκαισάρεια/Νικσάρ», «Τραχεῖα/Νταράχια», «Κέραμος/Γκέρεμε», «Παλάτια/Μπαλάτ» κ. ἄ.

Διὰ τοῦτο καὶ δὲν διστάζομεν ποσῶς νὰ ταχθῶμεν πρὸς τὴν ἄποψιν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι, ὀρθῶς καὶ δικαίως εὐρίσκουν ὁμωνυμίαν εἰς τὰς λέξεις «Θέκλα» καὶ «Τοκλού» καὶ ταυτίζουν κατὰ συνέπειαν τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον πρὸς ἱερὸν τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἀγίας Θέκλης.

Τούτου τεθέντος καὶ λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ ἐν λόγῳ ναὸς δύναται νὰ θεωρηθῇ κτίσμα τοῦ 9^{ου} αἰῶνος, καθίσταται φανερόν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ, κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα ἰδρυθέντος μεγαλοπρεποῦς ναοῦ τῆς Ἀγίας Θέκλης, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ τοῦ ὑπὸ τῆς θυγατρὸς τοῦ Θεοφίλου πρὸς τιμὴν τῆς αὐτῆς Ἀγίας Θέκλης ἰδρυθέν εὐκτήριον, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἀποτελεῖ ἐπίσης ἀπάντησιν εἰς τὴν τετάρτην ἐρώτησιν, τὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν ἀντίθεσιν τῆς ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων ἐξαιρομένης μεγαλοπρεπείας τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Θέκλης τοῦ ἀνεγερθέντος ὑπὸ τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ καὶ τοῦ σωζομένου, μικρῶν διαστάσεων κτηρίου, ὅπερ ἀνταποκρίνεται πλήρως εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν χρονογράφων ὡς «εὐκτήριον».

Μένει τὸ τρίτον ἐρώτημα: Ἀνήκει τὸ σωζόμενον κτήριο εἰς τὸ τῶν Βλαχερνῶν παλάτιον, ὅπου, κατὰ τὰς πηγάς, εὐρίσκετο τὸ εὐκτήριον τῆς Ἀγίας Θέκλης; Δυστυχῶς αἱ ἀνεπαρκεῖς περὶ τῆς τοπογραφίας τῶν Βλαχερνῶν γνώσεις ἡμῶν δὲν ἐπιτρέπουν, τοῦλάχιστον σήμερον, νὰ δοθῇ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο. Ἡ τάσις τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὴν περιοχὴν ταύτην¹, εἶναι νὰ θεωρήσουν τὰ ἀποτελοῦντα τὰ διάφορα τμήματα τοῦ παλατίου κτήρια ὡς κείμενα ἐπὶ τῆς τεχνητῆς ἰσοπεδώσεως τῆς δημιουργουμένης ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ τοίχου ἀντιστηρίξεως, ὅστις εὐρίσκεται ὀπισθεν τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν, ὅπου τὸ ἱστορικὸν ἁγίασμα. Ἡ μεταξὺ τοῦ τοίχου τούτου καὶ τοῦ πρὸς τὸν Κεράτιον Κόλπον τείχους τοῦ Ἡρακλείου περιοχὴ κατωτέρας στάθμης θεωρεῖται ὡς ἡ περιλαμβάνουσα τὰ διάφορα ἱερὰ τῶν Βλαχερνῶν.

Τὸ Τοκλού Ντεντέ, κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην, εὐρίσκεται ἐν τῇ περιοχῇ τῶν ἱερῶν². Ὡς ἐλέχθη ὅμως ἀνωτέρω, πάντα ταῦτα εἶναι μᾶλλον ὑποθέσεις, βασιζόμεναι ἐπὶ συλλογῆς περιγραφῶν κατεσπαρμένων εἰς τὰ βυζαντινὰ κείμενα³, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχει, ὡς εἶδομεν, καὶ ἕν⁴, πληροφοροῦν ὅτι τὰ παλάτια ἐξετείνοντο μέχρι τῆς θαλάσσης.

Κατόπιν τούτων εἶναι φανερόν ὅτι μέχρις ὅτου ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα καθορίσῃ δι' ἀνασκαφῶν σαφῶς τὰ ὅρια τῶν ἀνακτόρων τῶν Βλαχερνῶν, τὸ ζήτημα τοῦτο θὰ μείνῃ ἄνευ τελείως ἱκανοποιητικῆς ἀπαντήσεως. Ἀλλά, καὶ ἂν ἀκόμη ἀποδειχθῇ ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριο δὲν ἔκειτο αὐστηρῶς ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ παλατίου, δυνάμεθα νὰ

¹ Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, Τὸ Βυζαντινὸν Παλάτιον τῶν Βλαχερνῶν, εἰς Πρακτικὰ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως 4, 1871, 169. J. PAPADOPOULOS, Les Palais et les Églises des Vlacherne, Thessaloniki 1928, Α. Μ. SCHNEIDER, Die Blachernen, Oriens 4, 1951, 101, S. MIRANDA, Les Palais des Empereurs Byzantins, Mexico 1965, Α. Μ. SCHNEIDER, Regionen und Quartiere in Kon-

stantinopel, Istanbul Forschungen 17, 1950, 149.

² Βλέπε τὸ σχέδιον τοῦ Miranda εἰς τὸ προαναφερθὲν ἔργον αὐτοῦ.

³ Καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ Miranda, ὁ συνοψίζων τὰς ἐργασίας ὅλων τῶν προγενεστέρων, γράφει ἐπὶ τοῦ σχεδίου του ὅτι πρόκειται περὶ ὑποθετικῆς ἀναπαραστάσεως, στερουμένης ἐπιστημονικῆς ἀξίας.

⁴ Ν. ΧΩΝΙΑΤΗΣ 719.

σκεφθῶμεν, μετὰ τοῦ Van Millingen, ὅτι ἡ ἐκ τούτου ἀπόστασις εἶναι τόσον μικρὰ καὶ ἡ περιοχὴ εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται «τόσον συνδεδεμένη πρὸς τὴν ζωὴν τῆς αὐτοκρατορικῆς κατοικίας, ὥστε κτήριο ἐντὸς τῆς περιοχῆς ταύτης κείμενον εἶναι δυνατόν νὰ περιγραφῇ, μετὰ συγχωρητέας ἀνακριβείας¹, ὡς ἐν τῷ παλατίῳ».

Ἀπὸ ἀπόψεως τύπου τὸ μνημεῖον — καμαροσκεπὲς μονόκλιτον μετὰ τρούλλου — παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς Πρωτευούσης, διότι ἀποτελεῖ προσαρμογὴν τῆς παραδόσεως τῆς Ἀνατολῆς εἰς περιβάλλον ὅπου κυριαρχεῖ ἰσχυρῶς ἡ ἑλληνιστικὴ παράδοσις.

Πράγματι, ἐὰν θελήσωμεν νὰ ἀναζητήσωμεν τοὺς προδρόμους τοῦ τύπου τούτου, θὰ πρέπει νὰ στραφῶμεν πρὸς τὴν Μεσοποταμίαν, ὅπου θὰ εὕρωμεν, ἤδη ἀπὸ τοῦ τρίτου αἰῶνος, μονοκλίτους καμαροσκεπεῖς ναοὺς², τῶν ὁποίων οἱ θόλοι ἐδράζονται ἢ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν στηριζόντων αὐτοὺς τοίχων³ ἢ ἐπὶ τόξων συνδεόντων πεσσούς ἐνσωματωμένους πρὸς τοὺς τοίχους τούτους⁴. Ἀναλόγου μορφῆς ναοὺς, ὅπου αἱ καμάραι φέρουν ἐνισχυτικὰς ζώνας στηριζομένας ἐπὶ ἐνσωματωμένων εἰς τοὺς τοίχους πεσσῶν⁵ ἢ καὶ ἄνευ τούτων⁶, εὐρίσκομεν εἰς Ἀρμενίαν, εἰς τὴν περιοχὴν τῶν «Χιλίων καὶ μιᾶς ἐκκλησιῶν» τῆς Μικρᾶς Ἀσίας⁷, ὡς καὶ ἀνατολικώτερον⁸ καὶ δυτικώτερον⁹ τῆς περιοχῆς ταύτης. Ὁ τύπος, ἀφοῦ κατακλύσῃ τὴν Κρήτην, ἥτις ὑφίσταται ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀνατολῆς¹⁰, καταλήγει εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν¹¹ καὶ τὴν Ἑλλάδα¹². Δι' ἄλλης ὁδοῦ¹³, θὰ ἴδωμεν τὸν τύπον τοῦ μονοκλίτου, καμαροσκεποῦς ναοῦ νὰ φθάσῃ τὴν Σερβίαν, ὅπου, ἀργότερον, προσαρμόζεται πρὸς τὸν τύπον τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς¹⁴.

Εἰς τὸ τοιαύτην ἐξέλιξιν παρουσιάζον ἀνατολικῆς προελεύσεως εἶδος τοῦτο ναοῦ προσαρμόζεται ὁ τρούλλος, ὅστις ἐπηρεάζει τὸν τύπον. Εἷς τινὰς ἀρχαιοτάτας ἐκκλησίας τῆς Μεσοποταμίας τρούλλος καλύπτει τὸν νάρθηκα¹⁵, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀναφαίνεται καὶ εἰς τὴν Κρήτην, ἥτις διατηρεῖ τοὺς ἀρχαίκοις μεσοποταμιακοὺς τύπους¹⁶. Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ὁ τρούλλος μετατίθεται εἰς τὸν κυρίως χῶρον τῶν ναῶν, οἵτινες φέρουν ἐσωτερικὰ ἀψιδώματα ἐπὶ τῶν τοίχων, τὰ δύο ἐκ τῶν ὁποίων ὑπερυψοῦνται ὑποβαστάζοντα τὸν τρούλλον καὶ δημιουργοῦντα εἶδος ἀβαθοῦς ἐγκαρσίου κλίτους, ὅποτε τὸ κτήριο ἀποκτᾷ, ἐξ ὡ τ ε ρ ι κ ῶ ς, ὅψιν σταυροειδοῦς ναοῦ¹⁷.

¹ Λαμβανομένης μάλιστα ὑπ' ὅψιν καὶ τῆς ἀκηδίας τῶν πατριογράφων (βλέπε σχετικῶς: Σ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, ἔ. ἀ. Πρόλογος).

² G. BELL, *The Churches and Monasteries of Tur Abdin* (STRZYGOWSKI-VAN BERCHEM: Amida).

³ Αὐτόθι εἰκ. 143, 149.

⁴ Αὐτόθι εἰκ. 174, 183.

⁵ J. STRZYGOWSKI, *Die Baukunst der Armenien und Europa*, τόμ. I, εἰκ. 148, 155, 159.

⁶ Αὐτόθι εἰκ. 152, 153.

⁷ RAMSEY - BELL, *The Thousand and One Churches*, London 1910, εἰκ. 187, 198, 213, 216, 252, 254, 260, 265, 297, 356, 359, 366.

⁸ J. STRZYGOWSKI, *Kleinasien*, εἰκ. 22.

⁹ WIEGAND, *Der Latmos*, παρένθετος πίναξ 6, εἰς τὴν σ. 96.

¹⁰ MILLET, *L'éc. gr.*, 46.

¹¹ C. CECHELLI, *Sguardo generale all'architettura bizantina in Italia* (Studi Bizantini e Neoecclesinici IV 1935).

¹² Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας*, Ἀθῆναι 1956, σ. 146.

¹³ «Διὰ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Δουνάβεως μᾶλλον ἢ διὰ τῆς Ἀδριατικῆς» (MILLET).

¹⁴ Αὐτόθι σ. 46.

¹⁵ G. BELL, *Amida*, 230.

¹⁶ MILLET, *L'éc. gr.*, 46.

¹⁷ Αὐτόθι.

Τὴν αὐτὴν ὄψιν παρουσιάζει καὶ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριον ἐξωτερικῶς, ἐνῶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ δὲν δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωσις «ἀβαθοῦς ἐγκαρσίου κλίτους» ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν ἐπὶ τῶν τοίχων ἐνσωματωμένοι εἰς αὐτοὺς πεσσοί, διατηρουμένης οὕτω καλύτερον τῆς ἐμφανίσεως τῆς μονοκλίτου βασιλικῆς.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον ὁ τύπος καὶ ἡ παρουσία τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων, ἀτινα συνδέουσι τὸ μνημεῖον πρὸς τὴν ἀνατολικὴν παράδοσιν: Τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς ἀψίδος ἀπαντᾷ ὡσαύτως εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας¹, ὡς ἐπίσης καὶ ὁ ἐν εἵδει διπλοῦ κιονίσκου πεσσίσκος τοῦ διλόβου τούτου παραθύρου².

Τὸ ἐκ τῶν προηγηθεισῶν τυπολογικῶν παρατηρήσεων ἐξαγόμενον συμπέρασμα εἶναι ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον ἀποτελεῖ ἓν ἀκόμη δείγμα³ κτηρίου, ὅπερ δεικνύει ὅτι, παραλλήλως πρὸς τὴν κυριαρχοῦσαν καὶ τρόπον τινὰ «ἐπίσημον» ἀρχιτεκτονικὴν παράδοσιν τῆς Πρωτευούσης, ὅπου τὸ ἐλληνιστικὸν πνεῦμα ἐκυριάρχει ἔντονον, ὑπῆρχε καὶ μία «λαϊκωτέρα» ἀρχιτεκτονικὴ παράδοσις, ἐκδηλουμένη εἰς ἔργα μετριώτερα, εἰς τὴν ὁποίαν ἐμφανίζονται ἐπιδράσεις ἐξ Ἀνατολῆς.

Εἰς τοιαύτας ἐπιδράσεις θὰ πρέπει νὰ ἀναχθῇ καὶ ἡ παρουσία τῆς πρὸς Νότον στοᾶς⁴, ἥτις, κατόπιν τοῦ καθορισμοῦ τοῦ προορισμοῦ τοῦ μνημείου ὡς τοῦ ὑπὸ τῆς θυγατρὸς τοῦ Θεοφίλου ἰδρυθέντος εὐκτηρίου, εὐλογον εἶναι νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποτελοῦσα μέρος αὐλῆς, περιβαλλομένης ὑπὸ κελλιακοῦ συγκροτήματος, χρησιμεύοντος ὡς ἐνδαιτήματος τῆς «κλινοπετοῦς» — κατὰ τὴν ἔκφρασιν τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων — ἰδρυτρίας καὶ τῆς συνοδείας αὐτῆς. Πρὸς μίαν τῶν τεσσάρων στοῶν τῆς αὐλῆς ταύτης συνεδέετο ἀπ' εὐθείας τὸ μνημεῖον, συνεκοινώνει δὲ πρὸς αὐτὴν διὰ τῆς μεγάλης νοτίας πύλης τοῦ νάρθηκος, ἥτις, ὡς πύλη προοριζομένη νὰ χρησιμεύσῃ ὡς εἴσοδος τῆς ὑψηλῆς ἰδρυτρίας τοῦ ἰδιωτικοῦ τούτου εὐκτηρίου, φυσικὸν ἦτο νὰ ἔχῃ τὴν αὐτὴν σπουδαιότητα πρὸς τὴν πρὸς Δυσμὰς εἴσοδον αὐτοῦ.

Ἡ ἐξαφάνισις σὺν τῷ χρόνῳ τοῦ ἀπολέσαντος, μετὰ τὸν θάνατον τῆς κόρης τοῦ Θεοφίλου, τὸν προορισμὸν τοῦ κελλιακοῦ συγκροτήματος, ἔσχεν ὡς φυσικὴν συνέπειαν τὴν ἐντοίχισιν τῶν πρὸς Νότον ἀνοιγμάτων καὶ τὴν ἐπ' αὐτῶν δημιουργίαν τῶν τοιχογραφιῶν, εἰς πολὺ μεταγενεστέραν ἐποχὴν⁵.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς παρούσης μελέτης ὑπολείπεται ὅπως ἀσχοληθῶμεν δι' ὀλίγων καὶ περὶ τὸ ζήτημα τῆς μορφῆς τοῦ ἐξαφανισθέντος τρούλλου τοῦ μνημείου, ὅπερ ἐν τῇ περιγραφῇ εἴχομεν ἀφήσει ἐκκρεμές⁶.

Εἶναι φανερόν ὅτι ὁ τρούλλος, μορφολογικῶς, ὀφείλει νὰ παρουσιάζῃ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν τρούλλων τῶν κτηρίων τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ἐκτίσθη τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖον, ἥτοι τοῦ 9^{ου} αἰῶνος. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν τρούλλων τούτων, ἐξ ἄλλου,

¹ RAMSEY - BEIL., ἔ. ἀ. εἰκ. 120, 145, No 33.

² Αὐτόθι No 15, 32.

³ Εἰς προγενεστέραν ἡμῶν μελέτην (Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, ἔ. ἀ. 101) εἴχομεν ἀσχοληθῇ μετὰ τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Μαναστήρ μεστζηντί» βυζαντινὸν μνημεῖον, ὅπερ παρουσιάζει ἐπίσης ἀνατολικά στοιχεῖα.

⁴ BUTLER, Architecture and other Arts, London 1904, εἰκ. 49, 58, 59, 92.

⁵ 14^{ος} αἰών, κατὰ τὸν SCHNEIDER, τοῦ ὁποίου τὸ ἐπιχείρημα ὅτι αἱ τοιχογραφίαι δὲν περιέχουν ἀγίας — καὶ ἂν ἀκόμη θεωρηθῇ ἀληθεῖον — δὲν δύναται νὰ ἰσχύσῃ διὰ τὸ πολὺ παλαιότερον εὐκτήριον.

⁶ Ἀνωτέρω σ. 95.

εἶναι ὅτι τὸ ἡμισφαίριον αὐτῶν «ὑψοῦται ἐπὶ χαμηλοῦ τυμπάνου, φέροντος δώδεκα παράθυρα»¹. Παραδείγματα τοιούτων τρούλλων θὰ εὔρωμεν, εἰς μὲν τὴν Πρωτεύουσιν, εἰς τὸν ναὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ἀκαταλήπτου, ἐκτὸς δὲ αὐτῆς εἰς τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς Νίκαιαν καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀγίου Κλήμεντος εἰς Ἀγκυραν².

Δ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Καὶ ἤδη, συνοψίζοντες τὰ διὰ τῆς προηγηθείσης μελέτης καθορισθέντα, καταλήγομεν εἰς τὰ ἑξῆς συμπεράσματα:

Α'. Μορφή: Τὸ μνημεῖον ἦτο μονόκλιτον καμαροσκεπὲς μετὰ τρούλλου εὐκτήριον, διαθέτον νάρθηκα ἐνσωματωμένον εἰς τὸ κυρίως σῶμα αὐτοῦ καὶ Ἰερὸν Βῆμα, ὅπου ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν περιωρίζοντο εἰς δύο, ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος, ἡμικυκλικᾶς κόγχας, ἀνοιγομένας εἰς τὸ πάχος τοῦ τοίχου, συνείχετο δέ, ἀπ' εὐθείας, πρὸς νοτίαν στοοπερίβλητον αὐλήν.

Β'. Χρονολόγησις: Τὸ μνημεῖον, ἐνῶ κατασκευαστικῶς ἀκολουθεῖ τὸ ἰουστινιάνειον σύστημα «κιβωρίου», πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ὠθήσεων τῶν θόλων, μορφολογικῶς παρουσιάζει τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς μεταῖουστινιανείου μεταβατικῆς περιόδου, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ. Ἡ παρουσία ὁμως καὶ ἐνδείξεων τινων εἰς τὴν ἀψίδα αὐτοῦ, αἵτινες δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πρόδρομοι χαρακτηριστικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα γενικεύονται κατὰ τὴν ἀκολουθοῦσαν ἐποχὴν τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Κομνηνῶν, ἐπιβάλλει ὅπως τὸ μνημεῖον χρονολογηθῇ εἰς τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς ἐποχῆς εἰς ἣν ἀνήκει, ἥτοι εἰς τὸν ἕνατον.

Γ'. Ταύτισις: Αἱ μικραὶ διαστάσεις, τὸ ἀπέριπτον τῆς μορφῆς καὶ ἡ χρονολογία τοῦ μνημείου εὐνοοῦν μεγάλως τὴν ταύτισιν αὐτοῦ πρὸς τὸ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων ἀναφερόμενον εὐκτήριον, ὅπερ ἔκτισεν ἐν Βλαχέρναις ἡ κόρη τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου (892-842) πρὸς τιμὴν τῆς Ἀγίας Θέκλης, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ ἡ τουρκικὴ ὀνομασία αὐτοῦ, παραφθορὰ τῆς λέξεως «Θέκλα», ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ταύτην.

Ἀξιοσημείωτον, τέλος, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τύπος τοῦ καμαροσκεποῦς, μονοκλίτου εὐκτηρίου, ἔλκει τὴν καταγωγὴν αὐτοῦ ἐξ ἀρχαιοτάτων ἀνατολικῶν προτύπων, τὰ ὁποῖα βλέπομεν νὰ συνδυάζονται πρὸς μορφολογικὰ στοιχεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δημιουργοῦντα κτήρια — ὡς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν —, τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν ὅτι, παρὰ τὸν ἰσχυρὸν ἑλληνιστικὸν χαρακτῆρα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Πρωτευούσης, εἰς μετριώτερα μνημεῖα, ὁ ρόλος τῆς Ἀνατολῆς δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητος.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ

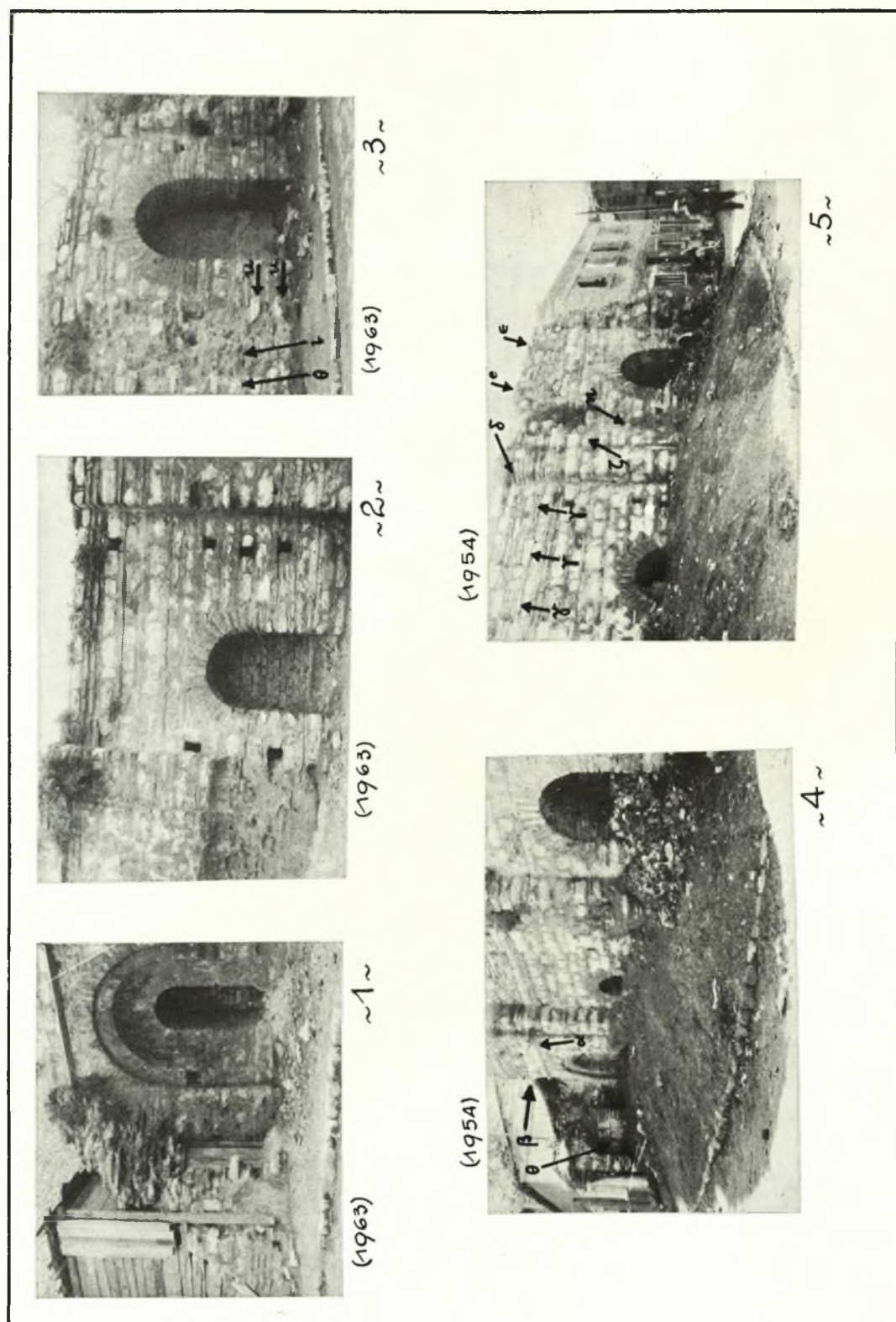
¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ. ἀ. 384.

² Κατὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς μορφῆς τοῦ τρού-

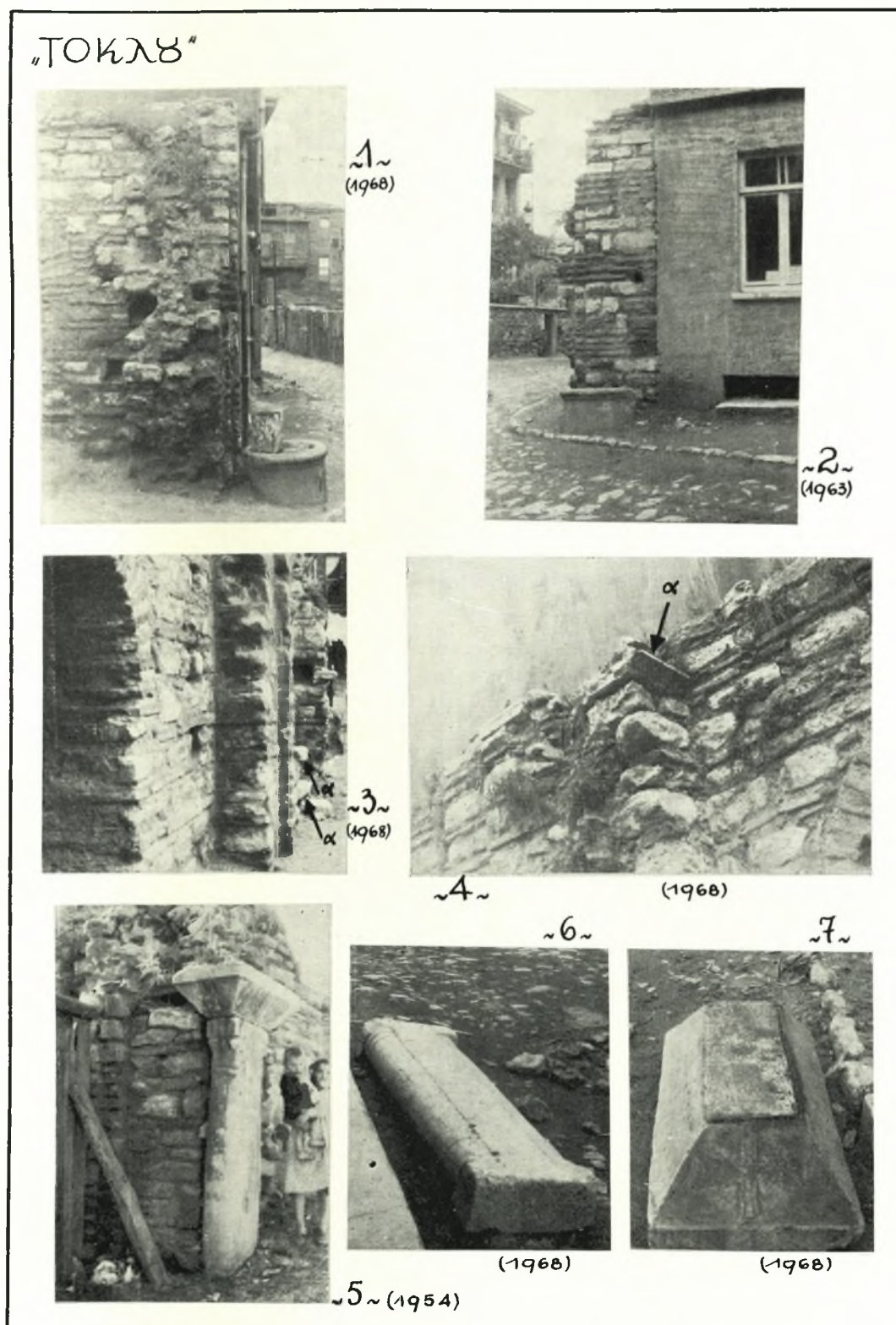
λου τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτηρίου, ἐλήφθη ὡς πρότυπον ὁ τρούλλος τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ἀκαταλήπτου.

α - β. "Τοκλού". 'Η κατάσταση τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ μνημείου κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους.

“Τοκλού”. Η κατάσταση των υπολειμμάτων του μνημείου κατά τους τελευταίους χρόνους.

“Τοκλού”. *Η κατάσταση των υπολειμμάτων του μνημείου κατά τους τελευταίους χρόνους.